

© Kovács Bodor Sándor

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.

Munkatársak: Bojtár Endre, Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Szilágyi Ákos • Turi Tímea

Györe Bori • Pauljucsák Péter

Joszif Brodskij • Almási Miklós

Laura Bohannon • Imre Zoltán

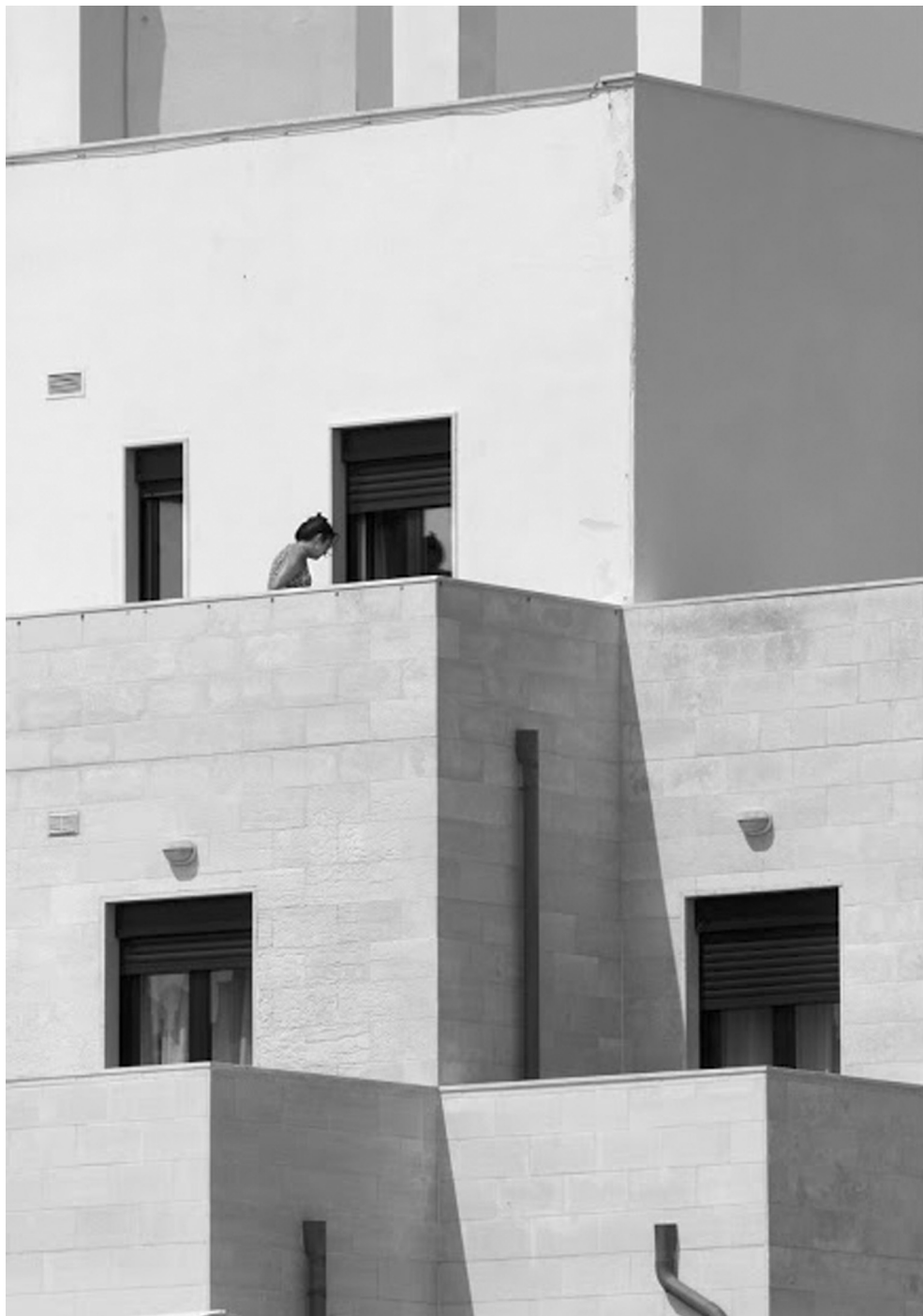
Kovács Bodor Sándor

**A KÁOSZ
VISSZATÉR**

2017. 7. szám

Ára: 700 Ft

© Kovács Bodor Sándor

E SZÁMUNK SZERZŐI

Almási Miklós (1932) az MTA rendes tagja, filozófus, esztéta, kritikus

Bohannon, Laura (1922–2002) amerikai kultúrantropológus

Brodskij, Joszif (1940–1996) Nobel-díjas orosz költő, esszéíró

Györe Bori (1981) költő

Imre Zoltán (1965) irodalomtudós, kultúrtörténész

Kovács Bodor Sándor (1955) dokumentumfilmes, fotográfus

Pauljucsák Péter (1983) pszichológus, költő

Szilágyi Ákos (1950) költő, esztéta, lapunk egyik alapítója

Turi Tímea (1984) költő, szerkesztő

E számunk Kovács Bodor Sándor-fotóit nyárra vágyó kedves Olvasóinknak válogattuk a szerző Polignano a Mare-ban készített sorozatából.

2000 – 02.20., Magvető Café

Töltsön kedves Szerzőinkkel és velünk egy délutánt a Magvető Caféban február 20-án, kedden 5 órakor.

Vendégeink lesznek: G. István László, Szabó T. Anna, Takács Zsuzsa, Vajda Mihály.

Magvető Café, Budapest, VII. kerület, Dohány utca 13.

Még a kutya is 2000-t olvas!

Mit szólna egy fél éves 2000-előfizetéshez? Utaljon **3000 forintot** bankszámlánkra, s lapunk postán indul útjára Önhöz!

Bankszámlaszámunk:
K&H Bank Zrt., 10201006-50165757-00000000

Ha utal, írja meg postacímét a ketezer.lap@gmail.com címre.

Köszönjük!

A 2000 egyes számai kaphatók a lapárosoknál, az Írók Boltjában, a Magvető Caféban és az Atlantisz Könyvszigeten.

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

29. ÉVFOLYAM 7. SZÁM

Szilágyi Ákos: <i>Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom</i> (2. rész)	3
Turi Tímea: <i>Szurtos lányunk hazatért</i>	29
Györe Bori: <i>A padlóra tapasztott fül</i>	31
Pauljucsák Péter: <i>Versek</i>	36
Joszf Brodskij: <i>Versek</i>	38
Almási Miklós: <i>Miért is gyilkos ez a féltékenység?</i>	42
Laura Bohannan: <i>Shakespeare a bozótosban</i>	50
Imre Zoltán: <i>A velencei kalmár bemutatásának szolnoki kísérlete, 1978</i>	64
Fotók: Kovács Bodor Sándor	

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSENYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: BOJTÁR ENDRE, KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

RÉTI PÉTER SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETÜKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS VEZETŐ: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Kovács Bodor Sándor

Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom

ARCHAIKUS NÉPI „SZMUTA” ÉS MODERN FORRADALOM (2. RÉSZ)

Rituális fosztogatások: interregnum és pogrom

Gernyet 1917 áprilisában – nyilvánvalóan a „nagy és vértelen” forradalom idilli képének megőrzése érdekében – csak azokról a vidéki „túlkapásokról”, „kilengésekről” beszél, mikor a fékevesztett tömeg zsebtolvajokon, rablókon, köztörvényes bűnözőkön gyakorolta az önbíráskodást, olykor spontán, máskor a bíróság funkcióját magára vállaló obscina (faluközösség) vagy falugyűlés népítéletét hajtva végre. A márciusi-áprilisi napokban azonban a fővárosban és más nagyvárosokban egyáltalán nem mentek kivételszámra a lincselések (a cári hatalom hivatalos képviselőinek, szenátoroknak, hatósági személyeknek, rendőröknek, katonatiszteknek a meglincelései), a falvakban pedig a helyi földbirtokosok

és udvarházaik ellen indított pogromok, amelyek 1917 őszére olyan méreteket öltöttek, hogy a korszak kiváló, magát „parasztológusnak” [kresztjanoved] nevező kutatója, Viktor Danyilov műveiben „parasztforradalomként” értelmezi.¹ Ez a szmuta – a káosz – logikája szerint kibontakozó „parasztforradalom” (másoknál „obszina-forradalom”) nem a központi hatalom megszerzésére, hanem a földesúri birtok – a föld, a legelők, erdők és gazdasági felszerelések – népi-közösségi kisajátítására irányult és a főváros és a nagyvárosok forradalmához, az új, de erőtlen központi hatalomhoz sem szociálisan, sem politikailag nem sok köze volt. Ha elismerte egyáltalán hatalomnak, nem tartotta sokra frissen meghozott törvényeit és rendelkezéseit. A „parasztforradalom” a lakosság 80%-át kitevő agrárnépesség súlya, a paraszti megmozdulások országos kiterjedtsége, továbbá erőszakossága és radikális volta folytán az

A tanulmány első része a 2000 előző, 6-os számában jelent meg.

1917 és 1922 között lejátszódott, igen gyorsan polgárháborúba torkolló orosz forradalomnak sokkal meghatározóbb eseménye volt, mint maga a fővárosi forradalom: a februári, majd az októberi fordulat a hatalom csúcsán. Az „ideiglenes hatalom” a hatalmas ország központtól távoli régiói számára mindenekelőtt a hatalom függéséből való kiszabadulást, a központi állam által megszabott kötelezettségek (adófizetési, sorozási kötelezettség) alóli kibújást, a hatalmi kényszer megszűnését, *hatalom nélkülséget* jelentett (nem véletlen, hogy Oroszország európai részén az értelmiségi, tehát elvi, politikai anarchizmus olyan könnyen talált hangot a paraszttömegek ösztönös anarchizmusával, mint azt különösen az ukrajnai Mahno-mozgalom kiterjedése és tartóssága mutatja). A rendies-kasztos bürokratikus hierarchia összeomlásával együtt leomlottak azok az állam erőszakmonopóliuma által szavatolt törvényi korlátok is, amelyek a privilegizált rétegek – a nemesek, az egyház, a kereskedők – tulajdonát, személyes vagyonát és életét védelmezték. Mikor 1917 februárjában a patrimonialis cári rendszer birodalmi állama – amely egyszerre mutatta egy alkotmányos monarchia megnyerő és egy rendőrállam taszító vonásait² – összeomlott, akkor vele együtt az állam legitim erőszak-monopóliuma is megszűnt, olyan új állam viszont,

amely forradalmi legitimációja alapján igényt formálhatott volna erre az erőszak-monopóliumra, különösképpen pedig képes lett volna azt érvényesíteni, február után nem jött és nem is jöhetett létre. Az interregnum, a kettős hatalom – két, hol egymásnak feszülő, hol egymást támogató, de egyaránt gyöngye, ad hoc hatalom: az Ideiglenes Kormány és a munkás-, paraszt-katona szovjeteke – a liberális elit elképzelései szerint a demokratikusan megválasztott Alkotmányozó Gyűlés összehívásáig állt volna fenn, ténylegesen azonban az októberi bolsevik-eszer felkelésig vagy a végül 1917 végén demokratikusan megválasztott Alkotmányozó Gyűlés 1918 januári szétkergetéséig tartott.

A februári forradalom által meghirdetett liberális alkotmányosságon alapuló parlamentáris köztársaság állama mindvégig inkább a kormány és alkotmányjogászai fejében és tervezőasztalán létezett, semmint a valóságban. A cári állam erőszakmonopóliumának letéteményeseit – a rendőrséget, csendőrséget – feloszlatták, részben azért, mert az új hatalom nem támaszkodhatott volna a régi hatalmat megtestesítő, a nép által gyűlölt erőszakszervezetekre, felhasználásuk azonnal megfosztotta volna forradalmi legitimitásától az Ideiglenes Kormányt, továbbá a régi

erőszakszervezetek esetleges „elszabadulása” növelte volna a forradalomellenes restauráció veszélyét. A régi „policija” helyére lépő szedett-vedett „milicija” sem tekintéllyel, sem kellő erővel nem rendelkezett a közrend fenntartásához (1917 nyarán-őszén a lakóházakban saját házőrségeket alakítottak a lakók, hogy megvédelmezzék magukat az elszaporodó rablótámadásoktól, a cári börtönök kapuinak megnyílásával ugyanis nemcsak politikai foglyok, hanem nagyszámú bűnöző is kiszabadult és élt a káosz adta lehetőséggel, hogy retorziók nélkül rabolhat).

Ebben a helyzetben az erőszak alkalmazása, beleértve a fegyveres erőszakot is, *ténylegesen* magánemberek – a frontról hazatért katonák, matrózok, különféle fegyveres osztagok,

banditák –, illetve az utcai magáncsőcselék kezébe került és jogilag korlátlanra vált. (Sem a sebtiben megszervezett milíciák, sem a vidéki városokban szerveződött Közbiztonsági Bizottságok, de még a szovjetek sem rendelkeztek ekkor tényleges, mozgósítható, bevethető erőhatalommal.) A cári autokrácia – 1905 után – mégiscsak bizonyos alkotmányos határok közé szorított, jogilag korlátozott önkénye helyére a semmi által – sem jog, sem erőszak által – nem korlátozott *népi önkény*, az utca zsarnoksága lépett. Különösen igaz ez a rendkívül erőszakos parasztforradalomra, amely az 1905–1907-es erőszakhullámot idézte, azzal a különbséggel, hogy most már nemcsak a nemesi udvarházakat gyújtották fel és rombolták porig, nemcsak az

A zsmerinkai pogromok túlélői, 1920

uraságok személyes vagyontárgyait, a gazdasági épületek felszereléseit tulajdonították el, hanem meg is ölték őket, ha birtokaikon maradtak vagy szembeszegültek a népakarattal, amely azt kívánta, hogy urak, tulajdonosok, kiváltságosok ne legyenek többé, javaikat pedig egyenlően osszák föl a faluközösség tagjai között.³

Közben természetesen – Jacob Burckhardt fordulatát idézve – a februári „remény ragyogó bohócjátékát”⁴ – színre vivő fővárosi forradalomban is folyt vér, nem is kevés. A régi rendszert megdőntő, évszázados bilincseitől megszabadult, bosszúszomjas – a frontokról viszszaözoñnló vagy helyben szolgáló katonákkal, a világháború borzalmait megtapasztalt, fegyveres paraszttal kiegészült – városi tömegtől korántsem volt idegen az igazságtételnek képzelt megtorlás vágya. Az utcai erőszak – képrombolástól az önbíráskodásig – a régi hatalom reprezentációs tereire, jelképeire, illetve az egyenruhát viselő személyekre – rendőrökre, csendőrökre, tisztekre, hivatalnokokra – irányult. A hatalom jelképeinek – vagyis a jelképekben, reprezentációkban megjelenő hatalomnak – a lerombolása (címerrek, cári sasok, Miklós-portrék égetése, szobordöntések, rendőrörsök feldúlása, titkos ügyiratok kiszórása

a hivatalokból és égetése az utcán stb. stb.) kiterjedt a hatalom eleven reprezentációira, az egyenruhás emberekre és a régi rendszert jelképező jómódúakra, a „tolsztopuzij”-nak [nagyhasúnak, pocakosnak] csúfolt „burzsujokra”, a „polgári” vagyis „burzsuj” kinézetű értelmiségiekre is. Nem csupán utcai atrocitásokról, az ancien régime képviselőinek megsejgyenítéséről, kigúnyolásáról, rang- és tekintélyfosztásáról, nemcsak a „nép ellenségeinek” kereséséről, a házkutatási furorról van szó, hanem utcai lincselésekről, a tüntető forradalmi tömeg erőszakos pogromcsőcselékké zülléséről, tömeghisztériáról és társadalmi neurózisról is.

Például a forradalmi Petrográdon március 1-én A. V. Csartorijszkij szenátort a lakásán tartott házkutatás közben megsebesítették, majd kórházba szállították, ahová részeg matrózok törtek be és végeztek vele, végül holttestét kivonszolták az utcára, ahol levágott fejével labdázni kezdtek. Március 2-án N. G. Bjuting tambovi kormányzót fogták el az utcán és válogatott megalázások után lelőtték – a tömeg őrzöngve ugrált a földön heverő holttesten. A „nagy és vértelen” forradalom heteiben, hónapjaiban a főváros utcáin sokféle alkalmi máglyákon elszenesedett, szemégtödrökbe lőkött, meggyalázott, megcsönkített holttesteket lehetett látni. Viktor Sklovszkij szem-

Az eszer gyászbizottság tagjai a forradalom mártírjainak temetésén

tanúja volt egy jelenetnek, amely jól mutatja, mit jelentett a jogrend, a társadalmi gátak és erkölcsi fékek megszűnése a *nagy válság* hisztérikus légkörében, hogyan vált a törvények kötéseitől és a morális parancsoktól is szabad tömeg vérszomjas fenevad-dá: „a tömeg által közösen leleplezett »nép ellenségeit« rituálisan megéget-ték: ha elkaptak valakit, vaságyra kötözték és vaságyastól máglyára vetették”.⁵ Különösen sok tiszt halt kínhalált ezekben a napokban saját matrózai kezétől Kronstadtban. A balti flotta több tengerésztisztet – 76 főt – veszített március 15-ig – a „nagy és vértelen” forradalom röpke pár hetében –, mint a Németországgal

vívott tengeri ütközetekben a háború három éve alatt. A tisztekre a korábbi megaláztatásaikért bosszút lihegő matrózok szinte vadásztak az utcán. Olykor lakásukban vagy szolgálati helyükön ütöttek rajtuk, hogy kiélvezve korábbi uraik kiszolgáltatottságát, válogatott megaláztatások és kínzások közepette öl-jék meg őket. „Egy templom előtti téren ládák álltak, ezekbe dobálták a holttesteiket. Az egyik láda félig üres maradt, mire valaki felkiáltott: »Itt még elérne kettő!« És már mentek is, hogy elkapjanak valakit, egy szerencsétlen zászlós lett az áldozat, aki szintén ebben a ládában végezte.”⁶ A „vértelen forradalomnak” a februá-

ri-márciusi napokban legalább ezer áldozata volt az ancien régime képviselői közül, de országos szinten ez a szám elérhette a 15 ezret is, bár ez valóban „vértelen idillnek” tűnhet fel a februári forradalmat követő októberi forradalom, a vörös és fehér terror, a polgárháború, a pogromok és a banditizmus, végül a parasztháború négy évig tartó mészárszékének vigasztalan hátterén.

A liberális februári forradalom elitje eltörölte a halálbüntetést, a parasztgyléseken pedig már 1917. április elején halálos ítéletet követeltek a cárra, bár nem egészen úgy, ahogyan végül kivégezték teljes családjával együtt: „kobozzák el a néhai cár teljes vagyonát és minden tőkéjét... és állítsák őt a legszigorúbb ítélőszék elé, amelynek jogában áll akár halálbüntetést is kiszabni rá”.⁷ A mozgásba jött nép és a hatalomra került politikai elit nem értették egymás nyelvét: az archaikus népi

A forradalom mártírjainak temetése

szmuta (a paraszt- vagy obszcina-forradalom) tömegei számára a polgári forradalom nagyvárosi értelmisége (a nép szemében: a „szájtépők”) *idegen* nyelven beszélt. A fővárosban és a nagyvárosokban saját hatalmi szerveket létrehozó munkás- és katonatömegek azonban – ha *politikai* dialektusban is – ugyanazt a *radikális* nyelvet, az *azonnali* megoldások és a *leggyorsabb* megoldások nyelvét, vagyis az „erőszak nyelvét” beszélték, amit a falusi parasztok. Az egész orosz forradalom – kezdetétől a végéig – a korlátokat nem ismerő *erőszak* *apoteózisa* volt és ennek az erőszaknak a politikai ideológiáját és legitimációját kétségkívül a bolsevikok teremtték meg⁸. Az erőszak a bolsevik diskurzusban a tettek, még hozzá az azonnali, határozott tettek embeérének hitvallása volt. Az erőszak a „történelem bábájának” szerepét töltötte be az új társadalom születésénél.⁹ Októberben a spontán népi erőszak találkozott az újfajta értelmiség – az akarat értelmisége: a *volencia*, ahogy akkoriban a bolsevikokat nevezték az intelligenciától megkülönböztetendő – erőszak-ideológiájával. A bolsevikok és – tegyük hozzá: a baloldali eszerek¹⁰) nyelvét *ezért* értette meg olyan gyorsan a nép. De Petrográdon és Moszkvában a végeérhetetlen, egészen április végéig tartó tömegtüntetések karneváli hangulatában a matrózok és katonák – mindenféle bolsevik közremű-

ködés nélkül is – már ilyen transzparensek emeltek a magasba: „Halál a burzsujokra!” „Halál a szabadság ellenségeire!” „Halál a feketézőkre!” „Halál a spekulánsokra!” és így tovább. Éppen az életellenes fizikai erőszak volt az a közös nevező, amelyen a radikális értelmiségi erőszak-elmélet és a forradalmi erőszak találkozott a népi szmuta erőszakával 1905–1906-ban, különösen azonban 1917-ben, amikor ezt a népi és forradalmi erőszakot a világháború tömeges erőszaka még meg is erősítette jogosultsága tudatában.¹¹ Borisz Pilnyak már idézett *Mextelen év* című regényében a népi hős a *revoljucija* szót „levorjucijá”-nak mondja. Afféle népi etimológia ez, amelyben a „levij”, „levo” szóval adtak értelmet az idegen, „értelmetlen” szónak. A hős mindjárt azt is megmondja, mit ért *levorjucijá*-n – „bunt”-ot, „parasztlázadást” vagy „népfelkelést”: „Most levorjucija van nálunk, néplázadás [narodnij bunt]. Jól mondod, hogy a mi levorjucijánk lázadás [bunt]! Még nem jött el az idő. De ha eljön, a nép megmutatja majd a pofáját, és amikor megmutatta – az a néplázadás! A tűz – vörös, vörös a vér is – ahol tűz van, ott vér is van.”¹² Mint Vlagyimir Buldakov írja *Vörös szmuta* című alapművében: „Oroszországban a forradalmi folyamat a káosz önfejlődési törvényei szerint haladt előre, nagy erővel söpörve félre útjából az elvont jogalkotás által emelt összes korlátot.”¹³

Az 1917-es nagy orosz szmuta előzményét nem annyira a francia forradalomban, mint inkább a 17–18. századi parasztfelkelésekben, a Puskin által „értelmetlenként és kíméletlenként” [beszszmislennij i beszposcsadnij] jellemzett „orosz néplázadásban” [russzkij bunt], a *pugacsovcsinában* és *sztyenkarazinscsinában* lehet megtalálni. A néplázadás, a szmuta viharzó szelét saját politikai vitorlájába befogni próbáló februári és októberi elitforradalom ugyan a modern európai forradalmak – mindenekelőtt természetesen a francia forradalom – mintáit, céjait és menétét követte, ilyen hátszéllel és ezen a társadalmi talajon mégsem lehetett modern forradalom. Az első, a februári kísérlet épp ezért meg is hiúsult, a második, az októberi pedig olyan irányba fejlődött tovább elkerülhetetlenül, amely a régi cári birodalmi rendszer új népi kiadásához, egyfajta robosztus „népi monarchiához” vezetett, amely 1991-ben éppoly könnyen és gyorsan omlott össze, mint a cári rendszer 1917-ben és – ha szerencsére sokkal enyhébb lefolyású, bár hosszabb – tíz évig tartó szmutához vezetett, mint 1917 után, csak a neve változott „szmutá”-ról „beszpregyel”-re¹⁴.

Az 1917-es orosz forradalom azért nem lehetett modern európai forradalom, mert a cári kormányzat 1861 utáni megkésett és „fontolva haladó”, tehát lassú és felemás reform-

jainak köszönhetően Oroszország modernizálódni kezdett – a monarchikus állam politikai burkában létrejöttek a kapitalista gazdaság, a jogállamiság, a civiltársadalom, az önkormányzatiság csírái –, de a gazdasági növekedés, az életszínvonal abszolút számokban kétségkívül imponáló emelkedése¹⁵ ellenére sem jöhetett létre az autonóm városi polgárok kritikus tömege, az a széles középosztály – az a *tiers état* –, amely a monarchia politikai burkát felrepsztve saját kezébe vehette volna az orosz államot és polgári berendezkedésű nemzetállamot csinálhatott volna Oroszországból.

A cári rendszert belülről az orosz „parasztforradalom” kitörései (1902, 1905, 1917), kívülről pedig az első világháború ásta alá. A világháború következtében olyan tektonikus mozgások¹⁶ indultak be a cári birodalomban, amelyek az elszenvedett katonai vereségekkel, és a minden karizmatikus tekintélyét elvesztett, lejárátódott cári hatalommal együtt végül is fölrepsztették a cári rendszer burkát. Ebből azonban nem szabadulhatott ki más, mint az a hatalmas, döntően paraszti összetételű, kezében most már fegyvert is tartó, a világháború totális erőszakát megtapasztalt katonatömeg¹⁷ – *cselovek sz ruzsjom* –, amely a cári rendszerrel együtt pillanatok alatt elsöpörte a

nagyvárosok paraszttengerből kimeredő szigeteinek polgári forradalmát is.

Amit a fővárosban februárban hatalomra került liberális elit szabadságnak (*szoboda*) szeretett volna látni, az inkább *volja* volt, vagyis a rendetlenség és rendbontás szabadsága, az „azt csinállok, amit akarok” önkényének szabadsága. A korábbi rendi-állami-közösségi gúzsba kötöttséget nem a polgári szabadság rendje, hanem az önkény – az egyéni önkény és a tömegönkény – szabadsága váltotta fel. A szabadság mint *volja* – kiszabadulás, megszabadulás, a társadalmi kötések és kötelek le-hullása, féktelenség, zabolátlanság – a hatalom-nélküliség, rend-nélküliség időszaka. Ilyenkor az addigi rend visszájára fordul, feje tetejére áll, mint az ókori szaturnáliákban vagy a középkori karneválokon. Ám a régi világ e szimbolikus és olykor valóságos lerombolása, képviselői elpusztítása, javaik elrablása és szétosztása inkább az archaikus világ „rituális fosztogatásainak” időszakát idézi, semmint a modern forradalmakét, jóllehet utóbbiakban is jelen voltak a társadalmi regresszióknak ezek az archaikus népi kitörései.

Carlo Ginsburg nevezi a törzsi főnökök, uralkodók, pápák halálát követő – a nép által a fennálló világrend végeként, a törvények, szabályok megszűnéseként felfogott – rablással, fosztogatással, fizikai erőszak-

Anarchista jelszó. Üsd a fehéreket, míg bele nem vörösödnek, üsd a vörösöket, míg el nem fehérednek

kal egybefonódott felfordulásokat „rituális fosztogatásnak”, kiemelve, hogy „a rítus itt természetesen nem valamilyen kínos pontossággal követendő, meghatározott cselekvéssort jelent, inkább valamilyen lazán körvonalazható magatartást, egyfajta commedia del’arté-hoz hasonló forgatókönyvet. A fosztogatásokat olyan »antidráamához« hasonlíthatjuk, amelyet »az utca színpadán« rögtönöznek.”¹⁸ Ginsburgtöbbek között a IV. (Carafa) Pál halálát követő eseményeket hozza például: „a tomboló jókedvtől elragadott tömeg” megostromolta „a Szentszék Via Ripetán álló palotáját, megsemmisítette az ott tárolt iratokat, kiszabadította a rabokat, felgyújtotta az épületet. Ezt követően még három napon át

egymást követték a lázadások, fosztogatások és gyilkosságok”¹⁹. Itáliában a késő középkorig fennmaradt ez az archaikus intézmény. Velencében 1328-ig tartotta magát az a szokás, hogy közvetlenül a dózse halála után a palotát otthagyják a fosztogató csőcseléknek. A népi tudatban a halottak javai *res nulliusnak* (szabad prédának) számítottak, amelyről az elsőként érkező szabadon rendelkezhetett. Mintha a tulajdonos halálával együtt megszűnt volna az a határ is, amely a tulajdont a nem-tulajdontól elválasztotta. És csakugyan: az uralkodó halála (eltűnése, hiánya) azonos volt a rend – egyben tehát a korlátok, szabályok, határok – hiányával, a felfordulással, amelyben az alul levők, a szolgák karneváli mó-

don az urak helyébe ültek és javaikat felpredálták. Valamilyen rekvizituma, szublimált maradványa ennek az archaikus rítusnak a modern vagy modernizálódó társadalmakban is fennmaradt, csak itt a törzsfőnökök vagy uralkodók, államfők vagy politikai vezérek halála *a hatalom halálának* felelt meg. Különösen érvényes ez a 20. század elején még erősen archaikus mentalitású és karakterű orosz társadalomra (mindenekelőtt az obszcina uralta paraszti világra), amelyben a „felkentként”, „Földi Krisztusként” kultikusan tisztelt cár lemondása a trónról (eltűnése, hiánya) azonos volt a rend – egyben tehát a korlátok, törvények, szabályok – hiányával, a felfordulással: minden határ, a földbirtokosakat a földtelenektől, a tulajdonosokat a tulajdon nélküliektől, az urakat a szolgálaktól, a hatalmasokat az alávettettektől, a gazdagokat a szegényektől, a nagy

tudásúakat a tudatlanoktól elválasztó határokat is beleértve, átjárhatóvá vált, az erőszak, a vérontás és a rablás pedig jogossá és igazságossá („grab nagrabennoje” – *rabold, amit mások összeraboltak* – ez volt a bolsevikok egyik, a nép ajkán állandóan felcsendülő jelszava 1917-ben).

Minden forradalmak e „legvértelenebbikének” végső mérlege azt mutatja, hogy az idillikus kezdet vértelensége olyan vérözönbe torkollott, amelynek alapján sokkal inkább minden forradalmak legvéresebbikének kellene neveznünk. A polgárháború négy éve alatt (1918-tól 1922-ig) elszenvedett összes veszteség nagyságrendileg: 13 millió ember. Ebben a keretszámban benne van 2 millió emigráns; 3–4 millióra tehető az 1918–1919 között spanyolnáthában elhunytak száma; tífuszban 2,1 millióan haltak meg; az 1921-es éhínségben és járványokban, betegségekben

Nincs szabadság a nők egyenjogúsítása nélkül

elhunytak összlétszámát 7,5 millióra becsülik; a reguláris vörös, fehér, zöld csapatok terrorjának és a banditizmusnak mintegy 1,5 millió polgár esett áldozatul (ezen belül csak Ukrajna és Beloruszia területén 1918 és 1920 között kétszáz-kétszázötvenezer zsidót mészároltak le a falusi lakosság aktív közreműködésével Petljura ukrán nacionalista csapatai, a fehérek, a vörösök és a reguláris lengyel csapatok, legalább még százezerre tehető a nemi erőszak zsidó áldozatainak, további százazrekre az árván maradt gyerekeknek és a rokkantaknak a száma²⁰). A fehér és vörös reguláris csapatok együttes vesztesége 1918 és 1922 között 800 ezer fő (ebből 300 ezren estek el harci cselekmény közben, 50 ezren haltak bele sebesüléseikbe kórházban és 450 ezren pusztultak el járványok következtében).

Összefoglalás és konklúziók

A februári orosz forradalom liberális vezetői forradalmi-hazafias retorikájukkal, az alkotmányos jogállam és a polgári demokrácia programjával „eszményi ragyogást kölcsönöztek a kezdődő válságnak”, de csupán „a remény ragyogó bohócjátékát” vihették színre „a nép széles rétegeinek címezve”²¹, és – egy pillanatra – ebbe „a múlttal szembeni tiltakozásba a tömegek tudatában

is a jövő tündöklő fantáziaképe vegyült, amely minden hűvös mérlegelést ellehetetlenít”²². Csakhogy az előre felmérhetetlen gyorsasággal terjedő és mélyülő nagy válság időszakában nem a politikai eszmék és programok a perdöntőek, hanem „a rendelkezésre álló gyúlékony anyag tömege, tehát nem egyszerűen a szenvedőknek, hanem a réges-rég általános változásra hajlóknak a száma és szándékai”²³. Márpedig az első világháborúban szinte felrobbant fél-modern, fél-archaikus Oroszországból vulkanikus erővel kiáradó „gyúlékony anyag” akkora volt, hogy kisvártatva lángba borította e hatalmas kiterjedésű birodalom egész területét.

A komolyabb társadalmi bázist nélkülöző februári forradalom elitje – félreértve az interregnumban kitörő népi-paraszti „bunt”, a forrongás, a társadalmi káosz dinamikáját, sodró lendületét és irányultságát, észre sem véve az ebben a káoszban alulról létrejött népi szervezésformákat, a lokális régi (obscsina) és a városi új (szovjetek) hatalom szervezeteit – egy gyorsan tovatűnő történelmi pillanattig azt képzelhette, hogy nála van a hatalom, és ha ügyesen manőverezik, ha elkerüli a politikai zátonyokat, akkor időt nyerhet a liberális alkotmányosságon, parlamentáris demokrácián alapuló polgári rendszer politikai-jogi formáinak, kultúrájának, közvetítéseinek meghonosítá-

sára, és ez az idő elég lesz arra, hogy az egyszer már – 1905–1906-ban – megnyíló *társadalmi szakadékot* az archaikus népi masszívum és a nagyvárosi polgári középrétegek között politikailag áthidalja. Ez a szakadék a cári monarchia nincstelen, jogfosztott, tulajdon nélküli és a városi kultúra és művelődés jótéteményeiből is kirekesztett paraszttömegei és a privilégiumokkal és jogokkal is felruházott, földbirtokkal, tulajdonnal, vagyonnal, műveltséggel rendelkező elit (udvari arisztokrácia, földbirtokos nemesség, cári bürokrácia, papság, kereskedők és vállalkozói rétegek, városi értelmiség) között akkora volt, hogy semmiféle *formális* egyenlőség, polgári jog, parlamenti demokrácia nem hidalhatta át. Az 1861-ben elkezdődött modernizációs reformok sikerei – paradox módon – a szakadékot nemhogy csökkentették, de még tovább növelték. Részben a sikeres modernizációk következményeként fellépő úgynevezett *relatív depriváció* fokozódása²⁴ növelte a szakadékot, részben pedig az, hogy a reformfolyamat vontatottan haladt, kibontakozását megtorpanások és antireformok hátráltatták (elmaradt a parasztság földhözjuttatása, a földesúri privilégiumok eltörlése, a parasztsztráki ellenőrzés eszközeül szolgáló paraszti obszcina jogainak korlátozása, a polgári jogegyenlőség rendi, etnikai, felekezeti megkülönböztetés nélküli

kiterjesztése minden állampolgárra). E nélkül azonban nem jöhetett létre azoknak a tulajdonnal, öntudattal, jogokkal rendelkező autonóm egyéneknek a *kritikus tömege*, amely a társadalmi szakadékot áthidalhatta volna. Áthidalhatta volna, mert volt mit veszítenie, és így a szabadság polgári módon megformált rendjének békés kivívásában és működésében volt érdekelt, nem pedig a tagadásban, az interregnumban, a káoszban.

Ezért vallott 1917 februárjában olyan gyorsan kudarcot az a kísérlet, hogy a kirobbant nagy válságot, az össznépi szmutát egy polgári politikai forradalom öntőformáiba terelve *felülről* zárják le. Ehhez „csupán” egyetlen dolog hiányzott: a *polgári társadalom*, az autonóm – az államtól független, anyagilag és szellemileg is saját lábukon álló – polgárok és intézmények tömege²⁵. Az a tömeg – a lázadó katonatömeg, paraszttömeg és munkástömeg –, amely a világháború vulkánkitörését követően izzó lávaként hömpölyögve özönlötte el a cári birodalom városait és falvait, és saját kezébe vette a fegyveres erőszak mindaddig állami monopóliumát, nemhogy nem ismerte az autonóm ember személyes szabadságát, a joguralmat (hiszen még az 1861-es jobbágyszabadítás után is ténylegesen a földesúrtól és az obszcinától, a föld- és faluközösségtől függött),

Gyári munkások 1919-ben

de mentalitásában és kultúrájában is inkább a bomló archaikus, mint a keletkezőben levő modern világhoz tartozott (ezt az archaikus paraszti mentalitást hordozta magában a parasztságból legfeljebb két nemzedékkel korábban kiszakadt, friss összetételű ipari munkásság zöme is).²⁶

Ebben a hatalmi interregnumban – jogszünetben, hatalom-szünetben – *elemi erőként* megjelenő népi tömegnek nemcsak mentalitása – az igazságosságról, a szabadságról, a jogról és jogfosztottságról, a jó életről és jó világról alkotott elképzelése – különbözött gyökeresen mindenféle „tiers etat”, vagyis „harmadik rend”, polgári rend mentalitá-

sától, hanem társadalmi helyzete is. Oroszországban – az 1861 és 1914 közötti modernizációs folyamat ellenére – nem jött létre nyugati értelemben vett „harmadik rend”, hacsak a „vegyesrendűek” (raznocsinyec-ek) értelmiségi kasztját vagy osztályát (az orosz „intelligenciát”) nem tekintjük annak, ám ez olyan vékony és annyira heterogén és labilis képződmény volt, hogy semmiképpen nem helyettesíthette az autonóm polgárságot, ahogyan ez 1917 februárjában látványosan ki is derült. A cári Oroszország társadalma kétsztrató volt, és a „nagy reform” után is az maradt: egyfelől a cári hatalmi elit (az udvar, a birodalmi állam közigaz-

gatásának és irányításának hatalmas csinovnyik-tömege, a nemesi-földesúri rend, a még Nagy Péter által az államba inkorporált Pravoszláv Egyház és a hatalmas papi kaszt) és az államtól függő (állami megrendelésekből, közbeszerzésekből élő) nagyvállalkozók és kereskedők rendje (mind ez nagyjából az összlakosság 10%-a), másfelől a jogfosztottak vagy szabadságjogaikban korlátozott nincstelenek (a földtelen parasztság és a csak munkaerejével rendelkező ipari munkásság) archaikus masszívuma. A városi értelmiség (literátor értelmiség, szabad foglalkozású szakértelmiség, diákság) e két pólus között helyezkedett el, illetve oszlott meg, egyik oldalon a népi masszívum egyre radikálisabb képviselőjében lépve fel (narodnyikok, szociálforradalmárok, anarchisták, eszerek) egészen az egyéni terrorizmusig menően; a másik oldalon pedig az „értelmiség szakadárjaiként”, „árulóiként” a hatalomhoz törleszkedő, a hatalmat szolgáló, a hatalom által privilegizált értelmiség (szakhivatalnokoktól a szakmai értelmiségig, művészekről az újságírókig), és e két értelmiségi pólus között a tulajdonképpen „szabadon lebegő” literátor értelmiség, a kritikai értelmiség, az „írástudók” – e világi papok – kasztja, amely a hatalommal nem kollaborált, a néppel együtt érzett, de minden erőszakot elutasított (a forradalmat is), s amely a két pólus között kipattanó feszült-

ség válságos pillanataiban érzelmileg és morálisan hol a népi masszívum, hol a cári önkényuralom felé hajlott, anélkül, hogy a tettek mezejére lépett volna, teljesen elkötelezte volna magát egyik vagy másik társadalmi pólus mellett.

Ebből az elnagyolt társadalomképből az következik, hogy a nagy válság időszakában – és ezt világosan megmutatták már az 1902-es élelmi-szerválságból kipattanó tömeges és radikális parasztzendülések, főként pedig az ugyancsak (akkor Japántól elszenvedett) háborús vereség nyomán elindult 1905–1906-os orosz szmuta és forradalom logikája – Oroszországban nem létezett olyan, kellőképpen öntudatos, autonóm, önálló fellépésre képes „harmadik rend”, amely képes lett volna polgári irányt és politikai formát adni a népi forrongásnak (szmutának), és saját polgári társadalmi bázisán kiépíteni, megtartani és megvédeni a joguralmon alapuló és demokratikusan gyakorolt hatalmat – mind a cári autokráciával, mind az archaikus és anarchikus népi masszívummal szemben. Ezért került Oroszország újra meg újra az elé a dilemma elé, hogy vagy a népi forrongás (bolotnyikovscsina, sztyenkarazinscsina, pugacsovscsina), a hatalomnélküliség véres és értelmetlen – mert sehová nem vezető – zúrzavara, az

interregnum, a „káosz logikája” – a szmuta – lesz úrrá rajta, vagy a cári reakció, a restauráció logikája, a rendőrállamiság rendje. Ebben az értelemben Oroszországra 1917 októberéig érvényes maradt a régi latin mondás: *tertium non datur*. A februárban hatalomra került polgári liberális értelmiség – megint a két pólus közé szorulva – képtelen volt formát, tartalmat, irányt adni a rendszert elemi erővel elsöprő archaikus népi masszívum mozgásának. A februári kezdettől az októberi (vagy 1918 januári) végkifejletig (az Alkotmányozó Gyűlés szétkergetéséig) nem-hogy megtartani, jóformán kezébe venni sem tudta a hatalmat: a népi káosz egyre fokozódott. Valójában 1917 októberében a bolsevikok a baloldali eszerekkel szövetségben nem is az Ideiglenes Kormánytól vették el a hatalmat (nem nála volt akkor már az), hanem az elszabadult utcától, a szovjetektől, a falugyűlésektől és obscsináktól, hogy megpróbálják saját kezükbe összpontosítani és helyreállítani az állam erőszakmonopóliumát, de ez még nekik is csaknem négy évbe és egy véres polgárháborúba került, amelyben nemcsak a „fehér restauráció” erőivel találták szembe magukat, hanem kisvártatva azzal a néppel – népforradalommal, szmutával – is, amelynek nevében felléptek és megragadták a hatalmat. Az 1917-es októberi felkelés azonban – egészen új és sajátos értelemben

– mégiscsak egy „tertium datur”-t eredményezett, még ha ez a „harmadik típusú találkozási” a forradalmi értelmiségnek és lázongó népnek utóbb gyorsan elenyészett is a társadalmi erőter régi polarizáltságát más formában helyreállító sztálini államszocializmus totalitárius rendszerében.

Természetesen októberben sem a harmadik rend vagy akár az ennek szerepében fellépő, olykor negyedik rendként is emlegetett ipari munkásság ragadta meg a politikai hatalmat, hanem a két társadalmi pólus között megképződött orosz értelmiség *radikális forradalmi szárnya* (nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a hatalom fegyveres megszerzésében nemcsak a bolsevikok vettek részt, hanem a hagyományosan mindig is az orosz forradalmi mozgalom radikális táborába tartozó eszerek, azaz szociálforradalmárok és a kommunista-anarchisták is). Ez a *modern*, de *nem-polgári* radikális értelmiség nemcsak a cárizmus, a rendiség, hanem a magántulajdon, a polgári jog erőszakos tagadásában is szívvel-lélekkel azonosulni tudott az *archaikus* népi forrongással, arra is képessé vált, hogy – legalábbis átmenetileg – egészen új, a polgári társadalmon túlmutató politikai irányt és célokat adjon neki, amelyek saját racionális értelmiségi utópiájának (kommunizmus) feleltek meg. A szuggesztió és önszuggesztió olyan

erős volt, hogy egy pillanatra tömegek hitték el, hogy a kommunizmus posztmodern projektje, racionális utópiája lényegében megfelel az archaikus közösségiség népi érzületének, az igazságosságról, egyenlőségről, testvériességről szőtt népi vágyálmoknak. Archaizmusnak és posztmodernitásnak ez a politikai összekapcsolása természetesen feloldhatatlan ellentmondást rejtett magában, de ez az ellentmondás már nem az archaizáló nép és a modernizáló hatalom poláris ellentéte volt, hanem az újfajta nem-polgári, inkább militarizált értelmiségi akarat és az archaikus obszcina-közösség népakaratának egyre erőszakosabb politikai egyesítése. A bolsevizmus

úgy „kötötte meg” a népi szmuta erőszakát, hogy átvette, kisajátította, megsokszorozta és végül maga a szmuta ellen fordította azt. Az 1917-es forradalomból létrejött szovjet állam – ez az anti-jogállam – ebben az értelemben fennállása egész időtartama alatt, beleértve legrosszabb, legembertelenebb időszakait is, népi állam volt: az 1905-ben és 1917-ben elszabadult népi erőszakot kötötte meg, terelte egy fejlesztési diktatúra medrébe; a népi elitellenességet és a szociális igazságosságról szőtt archaikus népi utópiát váltotta valóra; a szmuta elitellenes népi erőszakát fordította át a „népi állam” erőszakába, a népi erőszak államosításával zabolázta meg a népi erőszakot.

Kamenyev, Lenin és Trockij 1919-ben az októberi forradalom 2. évfordulóján

„Dzsingisz kán távíróval” – az 1861 után *felülről modernizáló orosz önkényuralom* ösztövére rendszerét foglalta ebbe a formulába Alekszandr Herzen, majd – őt idézve – Lev Tolsztoj is.²⁷ Később, az 1930-as évek elején, a sztálini személyi diktatúra kiépülésekor az 1917-es bolsevik forradalom egyik vezéralakja, Nyikolaj Buharin, akit Lenin „végrendeletében” a párt kedvencének nevezett, így tette át az ismert formulát saját korába: „Sztálin – Dzsingisz kán telefonnal”. Ilyesfajta bizarr, az archaikus múltat és a futurisztikus jövőt egyesítő formulába foglalható maga az 1917-es orosz forradalom is: modern, nyugatos kommunista elit-forradalom és keleties népi-paraszti „obszina-forradalom”, ipari felkelés és

parasztlázadás, posztkapitalista értelmiségi projektum és archaikus népi-paraszti utópia találkozása az *antikapitalizmus közös nevezőjén*. Az a *hibrid*, amely az orosz múlt archaikus népi fundamentumának és a posztkapitalista jövő kommunista-elitista utópiájának találkozásából előállt, csak első volt a modernizációt archaizmussal, a progressziót regresszióval keresztező 20. századi társadalmi hibridek sorában. Ez a forradalmi hibrid aztán olyan mutációt eredményezett a totalitárius államszocializmus sztálini „népállamában”, amelyet mindmáig Konsztantyin Leontyev, 19. századi konzervatív gondolkodó szavai fejeznek ki leghívebben: „A szocializmus – a jövő feudalizmusa”.

JEGYZETEK

1. Viktor Danyilov: *Kresztjanszkaja revolucija v Rosszii, 1902–1922*. In *Materiali konferencii „Kresztjanye i vlaszty”*. Moszkva–Tambov, 1996. 4–23.; Danyilova L. V., Danyilov V. P.: *Kresztjanszkaja mentalnoszty i obszina*. In *Mentalitet i agrarnoje razvityije Rosszii (XIX–XX vv.)*. Moszkva, ROSZSZPEN, 1996. 22–39.; „Antonovszcina”. *Kresztjanszkije voszstjanyie Tambovszkoj oblasztyi v 1920–1921 gg.* Dokumenti, matyeriali, voszpominanyija. Tambov, 2007.
2. Lásd erről például Richard Pipes *Russia Under the Old Regime* című sok vitát kiváltott alapművének *Úton a rendőrállam felé* című zárófejezetét.
- (In Richard Pipes: *Rosszija pri sztarom zezsime*. Cambridge, Mass. 1980. 377–427.)
3. Lásd erről bővebben: Viktor Danyilov: *Kresztjanszkaja revolucija v Rosszii, 1902–1922*. In *Materiali konferencii „Kresztjanye i vlaszty”*. Moszkva–Tambov, 1996. 4–23.; Vlagyimir Buldakov: *Krasznaja szmuta – priroda i poszledsztyija revoljucionnogo nasztilija*. ROSZSZPEN, 2010. Különös tekintettel a könyv *Nyeisztovsztva „csornova peregyela”* [A „fekete földosztás” kegyetlenkedései] című fejezetére. (I. m. 179–219.)
4. A történelem „nagy válságainak” – a forradalmaknak – nyitó szakaszát il-

- leti e szavakkal Burckhardt. (Jacob Burckhardt: *A történelmi válságok*. In *úő Világtörténelmi elmélkedések*. Atlantisz, 2001. 178.
5. Az idézet oroszul szó szerint így hangzik: „устраивали ритуальные сожжения »врагов народа«, выявленных сообща толпой, – их привязывали к железным кроватям, которые водружали на костер!” Idézi R. Loginov: „Великая и бескровная”. www.monarchist.info/newspaper/article/100/4540. A szabadság februári tündérajtájkáról, a tömeglelkesedés és a tömeghisztéria, a tárgyi alapot nélkülöző félelmek és remények, rémhírek és letartóztatások atmoszférájáról, a fékevesztett utcai tömeg – Sören Kierkegaard szép szavával: a „nagy gyávaság” – démonikus-karneváli lincseléseiről, gyújtogatásairól hű beszámolót ad korabeli naplójában egy moszkvai polgár: Ny. I. Okunjev: *Dnevnyik moszkvicsa 1917–1920*. 1–2. Moszkva, 1997.
 6. R. Loginov, i. m. Számtalan ilyen utcai epizódot örökítenek meg a korabeli naplók, levelek, újságcikkek. Lásd többek között Ivan Bunyin, Makszim Gorkij, Vaszilij Rozanov naplójegyzeteit az *Apokalipszis – 1917* című könyvben (Európa, 1997).
 7. Idézi: G. L. Szoboljev: Pisma iz 1917 goda. In *Kommunyiszt*, 1989. 15. szám, 7–8.
 8. Az erőszak mint történelemformáló erő, mint politikai cselekvési módszer – az egyéni terrorizmustól a forradalmi erőszakon át az anarcho-szindikalista erőszakig – nem a marxista bolsevikok ideológiai találmánya volt, hanem a múlt századforduló bal-

oldali diskurzusának egyik központi témája. Lásd az erőszak apológiáját a bolsevik vezetőkre is hatást gyakorló Georges Sorel művében (Georges Sorel: *Gondolatok az erőszakról*. Századvég Könyvtár. 1994), különös tekintettel Sorelnek a könyv 1919-es negyedik kiadásához fűzött *Lenin mellett* című függelékére (I. m. 277–287.).

9. Az „erőszak mint a történelem bábája” hasonlattal az a kis probléma, hogy bármilyen mértékű és bármilyen célú erőszakot igazolhat. Ki mondhatná meg, hogy a történelemben mikor jött el a „szülés ideje”, és ha úgy látszik, hogy egy társadalom „viselős” valamivel, akkor vajon mivel viselős, minek kell megszületnie a nagy történelmi válság – a „vajúdás” – kínjaiból. Hiszen az erőszak bábájának szerepét nem személytelen erők, hanem emberek, konkrét személyek, pártok veszik magukra. Az ilyen erőszakkal nem elősegítik, nem meggyorsítják a „szülést”, hanem imitálják és ami ilyenkor valóban megszületik, az nem valamilyen új, jobb társadalom, hanem a korlátlan erőszak gyakorlata: tömegterror. Antonio Gramsci, olasz marxista a következő szellemes hasonlattal érzékelteti az ilyenfajta erőszak abszurd logikáját: „ez olyan, mintha valaki egy négyéves kislánynak megjósolja, hogy anya lesz, és amikor húszéves korában az lesz, így szól: »nem megmondtam előre!«, de arra már nem emlékszik, hogy négyesztendőskorában meg akarta fosztani a szüzességétől, bizonyos lévén afelől, hogy a kislány anya lesz.” (Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Kosuth, 1970. 322.)

10. A terrort mint a politikai harc eszközt úgyancsak nem a bolsevikok találták föl Oroszországban 1918-ban, amikor a „vörös terrort” meghirdették (eredetileg ez válasz lett volna a bolsevik hatalom képviselői elleni merényletekre). Nem is csak az első világháború korlátlan erőszaka és terrorisztikus módszerei vagy a „jakobinus minta” hatottak az orosz forradalom radikálisaira, hanem a terrorizmus akkor már igen hosszú múltra visszatekintő oroszországi előtörténete. A terrorizmust elméleti szintre alighanem P. Ny. Tkacsov emelte 1881-ben írt *Terrorizm, kak jegyinsztvennoje szredsztvo nravsztvennogo i obszsesztvennogo vozrozszenyija Rosszii* [A terrorizmus mint Oroszország erkölcsi és társadalmi újjászületésének egyetlen eszköze] című programírásában. (In O. V. Budnyickij: *Isztorija terrorizma v Rosszii v dokumentah, biografijah, isszledovanyijah*. Feniksz, Rosztov-na-Donu, 1996. 143–154.) De egy évtizeddel később már „narodovolecek”, eszerek, anarchisták egyaránt az egyéni terrorban, a hatalom képviselője elleni merényletekben látták a forradalmi politika – az autokratikus, rendőrállami módszerekkel dolgozó cári hatalom megbüntetésének, megfélemlítésének, engedményekre késztetésének – legfőbb eszközét. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból az eszer párt akkori vezérének, a centrista, tehát mérsékelt V. M. Csernovnak (1917 februárjában a Kerenszkij-kormány tagja lett) 1902-es állásfoglalása a terror módszeres politikai alkalmazása mellett: *Terrorisz-*

tyicseszkiy element v nasej programme [Programunk terrorista alkotóeleme] In O. V. Budnyickij: *Isztorija terrorizma...* i. m. 192–216. A bolsevikok az egyéni terror elvi ellenzői voltak és a gyakorlatban sem alkalmazták. Annál inkább alkalmazták hatalomra kerülésük után velük szemben addigi szövetségeseik a baloldali eszerek: szinte minden korabeli merénylet elkövetője – Mirbach német nagykövet 1918-as meggyilkolásától a Lenin elleni merényletkísérletig – a baloldali eszer párt tagja volt. 1901 és 1910 között a forradalmi terrornak, a merényleteknek mintegy 17 ezer ember esett áldozatául, de ezeknek legfeljebb fele volt az államhatalom képviselője, a többi családtag, véletlenül a helyszínen tartózkodó járőr, békés polgár. A cári kormány a terrorra megtorlásokkal válaszolt. 1901–1912 között a katonai tábori bíróságok ítélete nyomán mintegy 4352 ember végeztek ki. Az 1905 és 1907 között a birodalmon végigsöpörő felkelésekben, pogromokban és zendülésekben 88 ezer embert öltek vagy sebesítettek meg. A cári büntetőosztagok 1905–1906-ban 6000 embert lőttek agyon vagy akasztottak fel, 1906 és 1912 között pedig még 6000-et. (Az adatokat lásd: B. Ny. Mironov: *Russzkije revoljucii nacsala XX veka: uroki dlja nasztvojascsesevo* [ötvet V. G. Horoszu] In uő *Szasztij po revoljucii. Nravi v rosszjiszkoi isztoriografii v vek informacii*. Moszkva, Veszmir, 2013. 199.) Az oroszországi terrorizmus történetét lásd bővebben: P. Kosel: *Isztorija rosszjiszkogo terrorizma*. Moszkva, Golosz, 1995.; *Individualnij*

- polityicseszkiy terror v Rosszii. XIX – nacsalo XX veka. Materiali konferencii. Moszkva, Memorial, 1996.; A. Geifman: Revoljucionnij terror v Rosszii, 1894–1917. KRON-PRESZSZ, 1997.*
11. Lásd erről: M. I. Leonov: *Terror i szmuta v Rosszizskoj imperii nacsala XX veka*. In Vesztnyik Szamarszkogo Goszudarsztvennogo Universiteta, 2007. 5/3. (55.) szám.
 12. Borisz Pilnyak: *Golij god (1920)*. In *Uő Szobranijje szocsinyenij*, tom pervij, Terra–Knyizsnij Klub, Moszkva, 2003. 105.
 13. Vlagyimir Buldakov: *Krasznoj szmuta – priroda i poszledsztvija revoljucionnogo nasziliya*. ROSZSZPEN, 2010. 304. (Kiemelés – Sz. Á.)
 14. A *beszpregyel* az ököljogon vagy az „erősebb kutya” jogán, vagyis a törvények és játékszabályok hiányán vagy betartatásuk érvényesíthetlenségén alapuló „rend” összefoglaló megnevezése. Eredetileg az orosz alvilág vagy tolvajvilág (‘blatnoj mir’) zsargonjából került át – a szovjet lágeretek közvetítésével – az orosz társalgási nyelvbe. A jogrend teljes hiányára utal, amikor bármi megtehető: a cselekedeteknek nincs törvényi korlátja, nincs határa, semmire nincs szabály, senkit nem véd semmiféle jog (‘besz’ = nélkül, ‘pregyel’ = határ vő. ‘vszemu jeszty pregyel’ = mindennek van határa). A szó köznyelvi karrierje az 1991-es puccsot és a szovjet birodalmi államkeret összeomlását követően vette kezdetét, amikor az állam gyöngesége, az általános felfordulás következtében az élet minden szféráját eluraló kriminális-kleptokratikus-korrupcionista káoszra, a törvények büntetlen áthágásának mindennapi gyakorlatára kezdték használni: *pravovoj* (jogi) *beszpregyel*. De átvitt értelemben bármire használható: *vorovszkoj* (alvilági) *beszpregyel*, *moralnij* (erkölcsi) *beszpregyel*, sőt, *szex-beszpregyel*, *infobeszpregyel*, a posztmodern művészet pedig: *esztetyicseszkiy* (esztétikai) *beszpregyel*.
 15. Oroszország az 1861-es jobbágyfelszabadítás után – B. Ny. Mironov adatai szerint – igazi gazdasági csodát produkált. A nemzeti termék 52 év leforgása alatt csaknem megnégyesződött (3,84-szeresére nőtt), az egy lakosra jutó bruttó nemzeti termék pedig 1,63-szorosra, méghozzá úgy, hogy a birodalom lakossága (Finnországot figyelmen kívül hagyva) ez idő, tehát nagyjából fél évszázad alatt – 73,6 millió főről 175,1 millió főre nőtt (évente majdnem 2 millió fővel). Az 1880-as évektől a gazdasági növekedés üteme még tovább fokozódott, meghaladta a közép-európai, sőt a nyugati átlagos növekedést is. A bruttó nemzeti jövedelem évente 3,3%-kal nőtt, alig kevesebbel, 0,2%-kal, mint az Egyesült Államokban és egy kevéssel, 0,1%-kal még az 1929 és 1941 közötti szovjet növekedés ütemét is meghaladta. (B. Ny. Mironov: *Russzkije revoljucii nacsala XX veka: uroki dlja nasztojaszcsvo [otvet V. G. Horoszu]*. In *Uő Szrasztyi po revoljucii. Nravi v rosszizskoj isztoriografii v vek informacii*. Moszkva, Vesz mir, 2013.) Mironov azonban abszolút számadatokkal dolgozik, adatsorából nem derül ki, hogy *mihez képest* nőtt a gazdaság, *milyen induló szinthez ké-*

pest nőtt az életszínvonal, nőtték a jövedelmek és mire, milyen szociális, mentális átalakuláshoz volt elegendő ez a növekedés egy olyan országban, ahol a lakosság 86%-át olyan parasztság alkotta, amelynek *legnagyobb része* nem volt az általa megművelt föld tulajdonosa, az obscsinához volt kötve, analfabéta volt, és mérhetetlen nyomorúságban élt, miközben igényei és szükségletei sokkal gyorsabban nőttek, mint jövedelmi vagy életszínvonala, ami – a relatív depriváció ismert törvényszerűsége szerint – frusztrálta, szociális igazságérzetét bántotta, elégedetlenségét a fennálló viszonyokkal fokozta, ami 1902-től sorozatos és egyre destruktívabb, egyre tömegesebb erőszakkitörésekben nyilvánult meg.

16. Az első világháború teljes időtartama alatt Oroszországban közel 20 millió férfit szakítottak el családjától (a védelmi munkákra irányítottak száma 2,4 millió főt, a reguláris hadsereg létszáma pedig 17,6 millió főt tett ki). Már 1915 végére 2,6 millió volt a menekültek száma és ez a szám 1917 elejére 4,9 millióra nőtt. Soha korábban nem látott belső migrációs mozgások bomlasztották fel a birodalom belső terét, az addig adminisztratív úton (pl. „belső útlevelemmel”) szabályozott belső népmozgások rendszerét, nem beszélve a háborús övezetben lakó és „megbízhatatlannak”, „potenciálisan kémgyanusnak” tekintett népek, népcsoportok tömeges kitelepítéséről (még külső menekülthullámok is voltak: csak Jerevánban 300 ezer körül mozgott a törökországi örmény népiirtás elől menekülők száma). A

háború első két évében a hadszíntérré vált körzetekből 5–7 millió békés polgárt telepítettek ki erőszakkal lakóhelyéről, köztük mintegy 450 ezer zsidót, 300 ezer németet és 150 ezer lengyelt. Ehhez tegyük hozzá, hogy az Orosz Birodalom teljes akkori lakosságának 36,1%-a maradt megszállt – a forradalom után többnyire a nemzeti önállóság útjára lépett – területeken (67 millió fő). Tovább fokozta a belső népmozgások turbulenciáját a nagyszámú külföldi hadifogoly mezőgazdasági munkákra vezénylése és a háború frontjairól egyre nagyobb számban hazatérő, összességében közel ötmilliónyi rokkant katona. Ily módon az Orosz Birodalom lakossága közel felének életét forgatta fel az első világháború. Ju. A. Poljakov számításai szerint az első világháború orosz mérlege így fest: 1,5–2 millió elesett katona, fél millió hadirokkant, 5 millió hadifogoly és 7,5 millió menekült, akiknek jelentős része éhen halt vagy járványokban pusztult el. A frontokon harcoló 12 milliós orosz hadsereg 76,3%-a öröklődött fel. Az oroszországi lakosság közvetett *demográfiai vesztesége* ebből adódóan 6,5 millió fő volt. (In *Naszelenyije Rosszii v godi grazsdanszkaj vojny. Demograficeszkij poszledsztvija goloda 1921–1922*. In: *Naszelenyije Rosszii v XX veke tom. I. 1900–1939*. Szerk.: Ju. A. Poljakov, Moszkva, ROSZSZPEN, 2000. 93–95.) Újabb kutatások Oroszország teljes pótolhatatlan embervesztését: 4.377.710 főben állapítják meg. Ezenkívül a különféle háborús cselekmények civil áldozatainak száma: 317.600. Mintegy fél

- millió ember lett 1914 és 1918 között járványok és éhínség áldozata (megjegyzendő, hogy az adatok nem teljesek, mert többegykori kormányzóság adatai hiányoznak). Az itt szereplő adatokat lásd: Pavel Poljan: NYE PO SZVOJEJ VOLE... *Isztorija i geografi-ja prinugyityelnih migracija SZSZSZR*. Moszkva, Tri Kvadrata, 2000.; Peter Gatrell: *Bezseni v Rosszijoszkoj imperii, 1914–1917 godi. (Peremescsenyije nasze- lenyija i szocialnaja identyicsnoszty)*. In *Krityicseszkoj szlovar russzkoj revoljucii: 1914–1921*. (Szerk. Edward Acton) A könyv eredeti angol kiadásának címe: *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*.
17. Ennek a népforradalomnak – paraszt- és katonaforradalomnak – lett szinte azonnal a jelképe a „plebs”-et megvető polgárosult városi, értelmi-ségi és tiszti-nemesi réteg szemében az utcákat-tereket szürke vulkanikus hamuként beborító szotyola, a sokszáz- ezres tömegtüntetéseken megállás nélkül rácsált és köpdösött napraforgóhéj. Ioszf Iljin, cári tiszt 1917-es naplójegyzeteiben visszatérő motívum ez az „undorító” népi szotyolá- zás: „A városban [Vrangelevkában] undorító érzés járkalni: a katonák tömegével ténferegnek, minden tele van szétköpdösött napraforgóhéjjal. Rendőrség [polícia] nincs, csak valami miliciát állították föl, ördög tudja, kiből. A lényeg mindenesetre, hogy a rendfenntartókat nem lehet megkülönböztetni a semmirekellők- től – civil ruhában vannak, olykor meglehetősen viseltes civilben. (...) Ezek a tüntetések azt a benyomást keltik bennem, hogy ez az egész tö- meg, a kigombolt katonaköpenyé- ben, szájában szotyolával és ferdén oldalra csapott sapkájával egy kuk- kot sem ért semmiből, egyszerűen csak örül, hogy itt lothatja a napot és köpködheti a szotyoláját.” (Ioszf Iljin: *Belaja Odisszeja*. Iz dnyevnyikov. In Oktjabr, 2014. 3. Elektronikus megjelenés: <http://magazines.russ.ru/october/2014/3/4i.html>). Mihail Bulgakov még az 1920-as évek köze- pén is arról álmodozik egyik szati- rikus tárcájában, hogy egy szép nap reggel, amikor az utcára lép, sehöl nem lát szotyolahéjat.
 18. Carlo Ginsburg: Rituális fosztogatá- sok. In: *Történeti antropológia*. Szerk.: Sebők Marcell, Replika Kör, 2000. 290.
 19. I. m. 279–280.
 20. Ukrajnában 1300, Belorusziában 200 településen dúltak pogromok (Jurij Larin: *Jevrei i antiszemizm v SZSZSZR*. Moszkva–Leningrád, 1919. 39.) V. P. Danyilov más adatokat kö- zöl: Petljura direktóriumának ter- rorja 300 ezer zsidó életébe került. (In Rogyina, 1990. 10. szám, 15.) Gu- szjev-Orenburgszkij, a zsidóellenes népiirtásról írt első összefoglaló mű szerzője (Pogromi 1919–1920 gg. ha Ukraine. Harbin, 1922. 15.) 200 ezer- re becsüli a halottak számát és 300 ezerre az éveken át, szisztematikusan zajló pogromok következtében ár- ván maradt zsidó gyermekek számát, és ugyancsak százezrekben méri az egész életükre megnyomorítottak, fi- zikai és lelki rokkantak számát. Lásd minderről: *Knyiga pogromov. Pogromi na Ukrainye, v Beloruszii i jevropejszkoj csasztyi Rosszii v period Grazsdanszkoj*

- vojni. 1918–1922. Szbornyik dokumentumov. (Szerk. L. B. Miljakova), Moszkva, ROSZSZPEN, 2007.
21. Jacob Burckhardt: A történelmi válságok. In: *Uő Világtörténelmi elméletek*. Atlantisz, 2001. 178.
 22. Uo.
 23. I. m. 180.
 24. Lásd erről bővebben: In B. Ny. Mironov: *Russzkije revoljucii nacsala XX ve-ka: uroki dlja nasztojascsevo (otvet V. G. Horoszu)* In *Uő Szrasztji po revoljucii: Nravi v rosszijszkoj isztoriografii v vek informacii*. Moszkva, Vesz mir, 2013. Negatív deprivációról akkor beszélünk, ha egy társadalomban az anyagi gyarapodás, az életszínvonal, a politikai viszonyok javulása nem az elégedettséget, hanem az elégedetlenséget fokozza. Az „evés közben jön meg az étvágy” logikája szerint az abszolút megfosztottság (nincstelenség, jogfosztottság, szabadságnélküliség) megszűnése, az életszínvonal emelkedése (autokráciákban a politikai jogok gyarapodása és az elnyomás enyhülése) nem csillapítja a társadalmi csoportok étvágyát, hanem – az adott lehetőségekhez képest – aránytalanul növeli: a várakozások és szükségletek messze túlmennek azon, ami az adott rendszerben, és adott gazdasági színvonalon lehetséges. B. Ny. Mironov kimutatja, hogy például 1870 és 1913 között Oroszországban az üzemi munkások éves keresete 33%-kal, az agrármunkásoké 75%-kal, a falusi iskolai tanítóké 188%-kal (!) nőtt, mégis egyre elégedetlenebbek voltak helyzetükkel, az anyagi jólét ugyanis lassabban nőtt, mint az e növekedés által generált felfokozott várakozá-

sok és szükségletek. Az első világháború alatt a relatív depriváció aztán kritikus szintet ért el Oroszországban, mivel az addig is túl gyorsan növekvő várakozások váratlanul az életfeltételek romlásával találták szembe magukat, amit nem igazolhatott a háborús állapot, mivel a győzelmek elmaradtak, a frontokon egyre több vereség érte a hadsereget, egyre nagyobb veszteségeket szenvedett el, egyre több katona került hadifogságba, tért sebesülten vagy rokkantan haza. Sem a győzelem reménye, sem a háború vége nem látszott, nem beszélve sok millió kitelepített vagy menekülni kényszerülő békés polgár életének teljes felfordulásáról, amely további felfordulást generált azokon a helyeken, ahová kerültek. Az emberek forradalmi áthangolódása mögött az a félelmük állt, hogy mindazt, amit addig annyi erőfeszítéssel elértek, egyszeriben elveszíthetik. A forradalommal ezt akarták megakadályozni és ezért veszítették el aztán azt is, amit addig elértek.

25. V. G. Horosz így foglalja össze ennek a féloldalas, állam-vezérelte, államfüggő polgári fejlődésnek a lényegét: „Oroszországban nem alakult ki európaihoz hasonlítható »harmadik rend«. Ehhez túl nagy volt az állam polgári elemekre nehezedő nyomása. Az orosz kereskedői rend [kupecsesztvo] többféle formában is tapasztalhatta magán ezt a nyomást: hol a kereskedelemre kivetett nagymértékű adók formájában, hol a legjövedelmezőbb áruk (gabona, szesz, prém stb.) állami monopóliumná nyilvánítása következtében. A legki-

emelkedőbb kereskedők ténylegesen állami ügynökökké váltak, a hatalom rendelkezéseit hajtották végre, felbecsülték az árukat, amelyeket a cár meg akart vásárolni, egyes termelési ágak irányítása volt dolguk, pénzt vertek és így tovább. Ezen néha meg gazdagodtak, máskor viszont kegyvesztettek lettek. Összességében az orosz város lakó kereskedők meg voltak fosztva a városi szabadságoktól, nem lett belőlük búrger, mint Európában. Ez aztán a 19. század második felében az ipari forradalom korszakában mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a kereskedelmi tőke [kupecseszkij kapital] nem sietett az ipari termelésbe befektetni. Még 1913-ban is a kiváltott vállalkozási engedélyek kétharmada kereskedelmi vállalkozásokra esett. Ami az ipari tőkét illeti, ennek gyarapodása szigorú állami gyámság alatt zajlott. A cárizmus garantált állami megrendelésekkel, bőkezű pénzügyi támogatással, a konkurenciától megvédelmező vámrendszerrel igyekezett a hazai burzsoázia útját egyengetni. Mindez a vállalkozói réteg államtól való függéséhez, egyfajta favoritizmushoz [a hatalomhoz közelálló kegyelt vállalkozók előnyben részesítéséhez – Sz. Á.] vezetett, és azt eredményezte, hogy új formát öltve fennmaradtak a feudális jellegű monopóliumok. Később, egyre nagyobb lett az orosz vállalkozók külföldi tőkéktől való függése is. Az orosz ipar tulajdonosi alapjaiban a külföldi tőke részesedése elérte a 36%-ot. Az orosz bankok pénzügyi alapjának pedig háromnegyedét ellenőrizték

külföldiek. (...) Ez volt az oka, hogy az orosz kapitalizmus, a 19. század végén, 20. század elején tapasztalható gyors fejlődés ellenére, nem volt képes önálló társadalmi erőként megjelenni, amely képes felszámolni vagy legalábbis csökkenteni a nemzeti elmaradottságot. A polgári korszak Oroszországban inkább mennyiségi, mint minőségi változást eredményezett. Egyetlen példa: a kitermelt szén mennyisége 1861-hez képest 1913-ra a százszorosára nőtt, miközben a munka termelékenysége egy munkásra vetítve alig másfélszeresére, ami a nyugat-európai és észak-amerikai egy főre vetített termelékenységnél 3,5-szer volt alacsonyabb. Mivel az orosz burzsoázia a cári államtól függött, politikailag tehetetlen és passzív maradt, mondhatni, konzervatíván viselkedett. Az ellenzéki mozgalmakban rendkívül csekély részt vállalt és még ezt is csak a cárizmus kései szakaszában. Az orosz iparosok nem adtak komoly támogatást még az alkotmányos-demokrata pártnak sem, amely pedig leginkább volt elkötelezve a polgári demokratikus átalakulás eszméjének.” (Vlagyimir G. Horosz: *Russzkaja isztorija v szravnyityelnom oszvescsenyii*. Centr Gumanyitarnogo Obrazovanyija, Moszkva, 1996. 46–48.)

26. Lásd erről bővebben: Viktor Danyilov: *Kresztjanszkaja revoljucija v Roszszii, 1902–1922*. In *Materiali konferencii „Kresztjanye i vlaszty”*. Moszkva–Tambov, 1996. 4–23.
27. „Ha nálunk a haladás teljes egészében a kormányzatra korlátozódik, akkor hamarosan soha nem látott

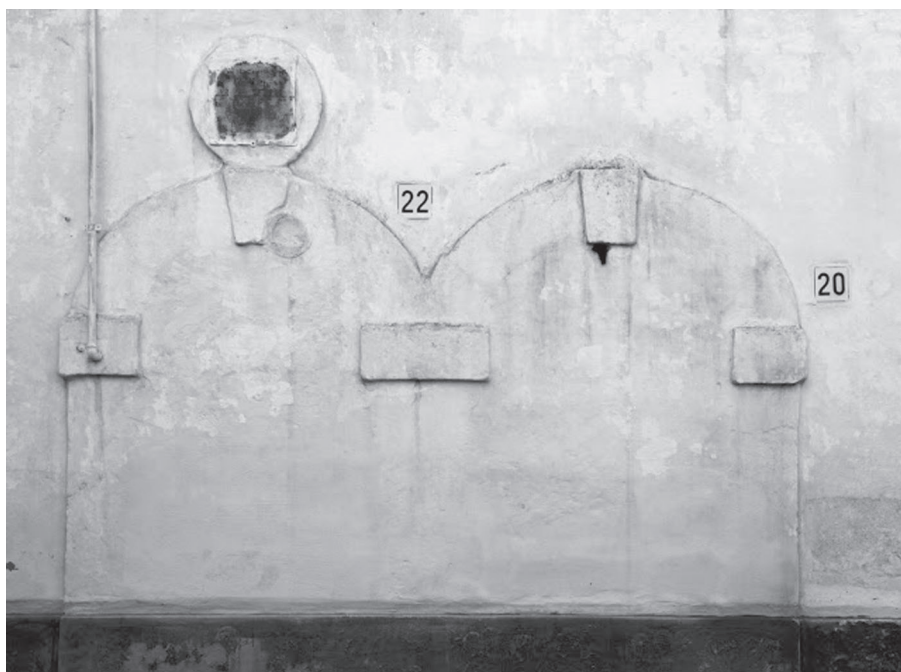
példáját adhatjuk egy olyan önkényuralomnak [szamovlasztyie], amely mindennel fel van szerelkezve, amit csak a szabadság kimunkált (...) Úgy lehetne ezt elképzelnünk, mint Dzsingisz kánt távírókkal, gőzhajókkal, vasutakkal (...) és rakétákkal – Batu kán vezetése alatt.” (Herzen: *Pismo k imperatoru Alekszandru II. Po povodu knyigi barona Korfa* [In Kolokol 1857. október 1.]) Lev Tolsztoj *Pora ponyaty* [Ideje megérteni] című 1907-es röpiratában, amelynek eredeti címe *Csingiszhan sz tyelegrafom* [Dzsingisz kán távíróval] volt, ezt írja: „Az orosz kormányzat jelenleg pontosan olyan helyzetben van, amelyről elborzadva Herzen beszélt. Most már csakugyan ő az a bizonyos Dzsingisz kán távíróval, amelynek kilátása egykor borzadályal töltötte el őt. Éspedig Dzsingisz kán nemcsak távíróval, hanem alkotmánnyal, kétkamarás parlamenttel, sajtóval, politikai pártokkal et tout le tremblement [és az ezzel járó hűhóval – Sz. Á.] (...) »Még hogy despotizmus! Az isten szerelmére, miféle despotizmus, amikor kétkamarás parlamentünk van, blokkokkal, pártokkal, frakciókkal, interpellációval, miniszterelnökkel, parlamenti folyosóval – minden, ahogy illik. Miféle despotizmus, amikor ott van Hom-

jakov és Maklakov, és vannak felelős miniszterek. Van törvénykönyv és vannak polgári büntető és katonai bíróságok, van cenzúrahivatal, van egyház, metropoliták, főpapok, vannak akadémiák és egyetemek. Már hogy lenne ez despotizmus? Az, hogy mindez csak hasonmása annak a hasonmásnak, amellyel Európában csapják be az embereket, Oroszországban pedig jelenleg már senkit nem lehet becsapni, kivéve e látszat szereplőit, mit sem számít Dzsingisz kánnak, mert számos más eszköze van a becsapáshoz.” (Lev Tolsztoj: *Pora ponyaty. Izbrannije publiciszticeszkiye sztatyi*. Moszkva, 2004. MGU, Fakultet zszurnalisztyiki.) Az emigráns Herzen és a „belső emigráns” Tolsztoj nyomán az idézett formula Nyugaton is megjelent. Magyarul első ízben Alfred H. Fried *Europäische Wiederherstellung* [Európa újjáépítése] című 1916-ban megjelent könyvének ismertetésében fordul elő egy könyvéből vett idézetben: „Felvilágosult korunk legfejlettebb haladásának eszközeivel mesterségesen állítják elő itt a középkor éjszakáját. Dzsingisz kánt telegráffal.” (Idézi: Rónai Zoltán: Kortörténeti jegyzetek. A modern sajtó és a háború veszedelme. In *Huszádik Század*, 1916. I. szám, 63.)

GÁCS ANDRÁS-DÍJ

2018. január 31-éig lehet jelölni fiatal matematikus oktatókat
a Gács András-díjra!

<http://www.gacsandrasdij.org/>

© Kovács Bodor Sándor

Turi Tímea

SZURTOS LÁNYUNK HAZATÉRT

Az első látásra alapdarabnak remélt kardigán
egy szezon után megnyúlik és bolyhos lesz.
Mire felhajtatom a túl hosszú nadrágot,
kikopik a kord. A komfortcipőnek leválík
a talpa, a drága csizma zipzára beakad.
Megreped a műbőr, és az igazi
hamarabb megy ki a divatból, mielőtt tönkremenne.

Miért pont én lennék változatlan?
Hiszen te is jobb ember lettél
mellettem, s már nem haragszol,
hogy eltörtem örökséged, a porcelán étkészlet pár darabját,
igaz, majdnem ugyanolyannal pótoltam is
a hiányt.

Higgyétek el, hogy én sem így jöttem,
nem úgy jöttem, ahogy jönni láttok.
És nem én nem álltam ki a próbát,
hanem a neveltetésem.

Légy önmagad, ezt tanította az anyám
és az összes magazin.
De azt nem mondták,
hogy önmagamnak nem maradni,
hanem önmagammá válni kéne.

Esténként, mikor már alszotok,
én boldogan nézek végig a sarkokon,
ahol nincsen semmi: csak én tudom,
a rend, az mennyi munka.

És én válogatok a leárazásokon hosszan,
hogy végül megtaláljam azt a kardigánt,
ami úgy néz ki, mintha meglett volna már rég.

© Kovács Bodor Sándor

A padlóra tapasztott fül

Hideg a parketta. Követem őket, most a gyerekszoba fölött vagyok. Én vagyok a padlóra tapasztott fül. Ha túl halkan beszélnek, csak várok.

Idén kaptam meg az első osztályomat. Tudom, hogy arról pletykálnak, összeszűröm a leveit Ákossal, a 6.b osztályfőnökével. Az 5.b meg a 6.b elég jóban vannak egymással, mivel sok kirándulásra megyünk együtt. Ha teljesen őszinte akarnék lenni magamhoz, akár azt is mondhatnám, hogy nem kéne sok ahhoz, hogy összejöjjünk. Tudom, hogy Ákos felesége milyen, nincs elhízva, de a divatról fogalma sincs. Harmincnégy éves vagyok. A gyerekek szerint öreg és vénlány. Sokszor hallom, ahogy pusmognak. Nem értik, miért nincs férjem. Hallom a nevemet. Judit néni.

Apa felordít a galériára. A húgom megremeg, épp csak egy egészen kicsit, más nem venné észre, például egy idegen, erre gondolok, hogy mennyi mindent tudok róla, és mégsem érzem úgy, hogy ismerem. Közös matracon alszunk, hatalmas dolog, hogy felköltözhettünk a galériára. Épp egy hete. Tudom, mert elkezdtem naplót írni. És elkezdtem számolni a dolgokat. Például azt, hogy hány napja lett külön szobánk, vagyis külön galériánk. Lent alszik a kisebbik húgom meg a két öcsém. Őket is beleírtam a naplomba, egy meg egy meg egy meg egy meg egy az öt.

Sokat gondolkoztam azon régebben, a szüleinkből miért nem lesz több, ha belőlünk igen. Amikor az első húgomat hazahozták, megkérdeztem, neki ki lesz az anyukája. Ezt onnan tudom, hogy a szüleim még most is mesélni szokták más felnőtteknek.

A padlón hideg van, mégis valahogy jólesik a parketta fényes-hűvös tapintása és biztonsága, kisimítja a testem göröngyeit, hiába van mellem, hasam, ilyenkor lapos vagyok, és egyenes, mint egy palló. Így érzem magam akkor is, amikor számolok. Minden kemény és egyértelmű. Nincsen puhaság, lágyság és bizonytalanság. A legtöbb gyerek utálja a matekot az osztályban. Azon az egy-kettőn, amelyik szereti, felismerem a jelet. Összeköt minket valami, talán ők is érzik. Irigylem Ákost, hogy olyan jóban van a gyerekekkel. Én abban se voltam biztos, hogy adnának nekem osztályt. Lehet, hogy csak azért alakult így, mert Éva váratlanul nyugdíjba ment, korengedménnyel, a betegsége miatt.

A kisebbik húgom jönni akart az iskolába felvilágosító órát tartani, nem volt könnyű megmondani neki, hogy szerintem nem jó ötlet arról beszélni tizenhárom éveseknek, hogy várjanak a szexszel a házasságig, és főleg arra ösztönözni őket, hogy ne védekezzenek. Megrémített a gondolat, napokig rosszul aludtam, csak hánykolódtam éjjel. Nem tudom, megértette-e az érveimet, vagy csak eljátszotta, hogy nagylelkűen nem sértődik meg, mert ő ennek is felette áll. Rendszeresen találkozom velük, legtöbbször mégsem tudom felidézni, melyik testvérem mivel foglalkozik, vagy hol tanul éppen. Kivéve Dorottyát, akivel közös galériánk lett.

Én vagyok a legidősebb, nekem kell az okosabbnak lenni, de én inkább erősebb akarok lenni mindegyik kicsinél, és leszek is. Számolom a napokat, leírom a naplómba, hogy minden nappal egyre erősebb vagyok, és tényleg érzem is, ahogy növekszik bennem valami, hasonlít arra, mintha bennem lenne egy kisbaba, de én mintha magamat növeszteném magamban. Már hatodszor terhes anya, ebből ötöt én is láttam, négyre emlékszem, egy szülés még előtte van. Nem tűnik boldognak, inkább mindig szomorú vagy dühös, sírni és kiabálni szokott, és sose lehet előre tudni, mikor melyik jön. Hiába számolom össze, melyik nap hányszor sírt vagy hányszor kiabált, semmi nem jön ki a végén. Arra gondolok, vajon amikor engem hordott a szíve alatt, akkor boldog volt-e. Mert hát én voltam az első, és emiatt talán különleges. Áldott állapotban van, mondják sokszor, talán mert Mária is áldott állapotban volt, amikor Jézust a szíve alatt hordta, és emiatt azt hiszik, minden nő így érez. Néha azt álmodom, hogy anya nagy, kerek hasa üres, nincsen benne semmi. Talán akkor lenne hely odabújni mellé, ha üres lenne a hasa, szeretek erre gondolni, miután felébredek, és kidugom a lábam a hidedge. Mezítláb, hálóingben megyek le a lépcsőn, a testvéreim még alszanak,

megszámolom őket, Dorottyát már akkor megszámloltam, amikor kinyitottam a szemem, most jön Álmos, Benedek, Hajnalka. Továbbmegyek, ki a szobából, el a konyha ajtaja mellett, pisilni kell, de nem megyek még, mert tudom, hogy hideg a vécédeszka, és még nem vagyok felkészülve rá. Odaosonok anyáék szobájához. Mindig nyitva van az ajtó. Nézem őket. Anya a hátán fekszik, hatalmas hasa, akár egy domb, amin virágok nőnek, a virágos ágyneműhuzat miatt.

Szól lent a tévé, hallom a halk, de állandó és természetellenesen gyors beszéd morajlását, azt a jellegzetes hanghordozást, ami a szinkronizált tévéfilmek sajátja. Közben erősödő és halkuló szóváltás, *gyere ide, ez nem i-gaz-ság, hagyd már abba, feküdj már le*, aztán vonyító gyerekzokogás. Rápillantok az órára, háromnegyed kilenc, két órája követem őket, nincs már sok hátra addig, amíg tényleg le nem fekszenek, és el nem alszanak. Általában megvárom, amíg minden elcsendesedik odalent, csak akkor kelek föl a földről, és ülök le a kanapéra. Reggel pontosan fél nyolckor indulnak, a kisebbiket a bölcsődébe, a nagyobbikat az óvodába viszi hol a nő, hol a férfi. Nem tudom minden reggel úgy időzíteni az indulást, hogy találkozzam velük, van, hogy már hétre vagy fél nyolcra be kell érnem az iskolába. A nő selypegő hangját kevesebbszer hallom fönről. Viszont ha sikerül együtt menni a lifttel reggel, egészen sokat tudok beszélgetni vele. Nem fogja vissza magát, csacsog, mint ha megosztaná az aggodalmait, valójában azonban magyarázkodik. Hogy milyen nehéz, ha óvodába kerül a gyerek, mert olyan szokásokat vesz föl, hogy muszáj felemelniük a hangjukat. A gyerekekkel mézesmázos, szinte kicsöpögnek a szavak a szájából, ahogy lefelé fordított arccal beszél hozzájuk a szűk liftben. A férfi néha akkor is előreenged a lifttel, ha később érek oda, és ő a gyerekekkel van, meg babakocsival, és nem férünk be mindannyian. Természetellenesen kedves és alázatos. Ilyenkor néhány másodpercig zavartan toporgunk, szabadkozunk, még nem tudjuk, ki nyeri a mai versenyt. Fej fej mellett haladunk valódi érzéseink palástolásában. Már délután van, hazafele igyekszünk. Ha meglátom a boltban kora este, követni kezdem. Az a legjobb, ha végig nem vesz észre. Miközben felpakolja a paradicsomkonzerveket, a vécépapírt, a rizst meg a krumplit a futószalagra, egészen kicsi és töpörödött lesz. Aztán előveszi az óriási műanyag szatyrot, és mindent belerak. Esetlenül mozog, mint egy óvodás.

Anya ma elment a kórházba, három napig lesz távol, számolni fogom, apa nem ment vele, pedig anya kérte, hogy most az egyszer legyen ott, amikor megszüli a gyermekét, hogy apa mit válaszolt, nem hallottam, mert becsukták a konyhaajtót, és bár ordítottak mind a ketten, a szavak mégse jutottak el hozzám. Guggoltam az ajtó előtt egy darabig, aztán bementem a szobába, mert hallottam, hogy valaki sír, nem tudtam kivenni, hogy Álmos, Benedek vagy Hajnalka az. Azt tudtam, hogy nem Dorottya. Dorottya sose sír, ha a szüleink veszekednek.

Rácsapok az asztalra a nagy vonalzóval, most nem elég egyszer, egymás után háromszor kell odacsapnom, félek, hogy egyszer eltörik a műanyag, és akkor nevetségessé válok. Lehet, hogy a naplót kéne odacsapnom, ahogy Ákos csinálja, még nem mertem kipróbálni, túl nehéznek tűnik, nekem meg túl vékony a karom. Gyakorolhatnám a tanáriban, amikor nincs ott senki. Hétfőn az 5. óra alatt például mindig egyedül vagyok bent. Ezt muszáj jól csinálni, különben nagyobb baj a vége, mint ha nem csinálná az ember. Végre elcsendesednek. Nemrég vezettem be ezeket a röpdolgozókat, persze nem jókedvemből, ki akar ennyit javítani. Meg alapvetően nem is szeretem az ilyen kőkorszaki módszereket. De van, hogy csak ez működik. Nézem a kis fejcskéket, megható, ahogy a papír fölé hajolnak és próbálnak a szomszédjuk papírjába sandítani. Nem bánom, sandítsanak. De ez a maximum! Igyekszem megértő lenni velük, és emlékezni, mindig, mindig emlékezni magamra.

Judit néni, Judit néni, tessék jönni, valami történt Ágotával, erre a mondatra riadok föl a tanáriban, épp a hiányzásokat összesítem. Nóra ijedt tekintetével találkozik a tekintetem, felpattanok. A második emeleti lányvécébe vezet, ott ül Ágota sírva, az egyik vécé lehajtott tetején. Remeg. Kérem Nórárt, hogy hagyjon magunkra, amúgy is becsengettek. Leguggolok a kislány elé. Hosszú, egyenes haja a homlokára tapad, mintha izzadna, a földet nézi. Nem szólalok meg, de kicsit később megfogom jobb kezemmel a bal kezét. Így maradunk egy darabig. A sírás lassan alábbhagy, szipog, törölgeti szabad kezével az orrát, a szemét, kinyúlt pulóvere ujjá még hosszabbra nyúlik. Aztán egyszer csak szavak jönnek ki a száján, elmondja, hogy vér van a bugyiján, és hogy nagyjából tudja, hogy ez micsoda, de nem számított rá, hogy ilyen hamar megtörténik. Meglepettségemet elrejttem előle. Tényleg nagyon kicsi még, csak tizenegy éves. Lassan közel hajolok hozzá, és átölelem a szabad karommal. Jó néhány percig így maradunk.

Dorottya fiúk fényképét ragasztja egy nagy spirálfüzetbe, magazinokból vágja ki őket, és mindig van egy kedvence, hetente egyszer mutatja meg a füzetét, kedden, amikor előbb érünk haza az iskolából, mint apa a munkából. Ma is éppen kedd van. A kicsik már otthon vannak anyával, a hálószoza és a gyerekszoza között rohángálnak, kezükben furulya, ceruza meg valami fémkanál, azokkal püfölik a radiátorokat meg a falat, Lőrinc a kiságyban nyöszörög. Anya a konyhában van. Amikor Lőrinc sírni kezd, kikiabál neki, hogy *megyek, kincsem, mindjárt megyek*. Megint süt. Dorottyával nem mondunk semmit, csak egymásra nézünk, aztán levesszük a cipőt meg a kabátot, és rohanunk fel a galériára. Nincs már sok időnk, mielőtt apa hazaér. Dorottya előveszi a matrac alól a füzetet. Megmutatja az új barna hajú fiút: félmeztelenül, farmerban áll a tengerparton. Dorottya azt mondja, neki fontosabb, hogy olyan fiú legyen a férje, aki szereti, mint hogy eljut-e valaha a tengerpartra. Engem se a fiúk, se a tenger nem érdekel, mondom neki. Én is előveszem a naplót a matrac alól. Megmutatom Dorottyának a számokat. Az egyik oldalt teljesen teleírtam velük, sőt, amikor betelt a lap, új réteget kezdtem, és ráírtam a számokra az új számokat. Elsőre úgy tűnhet, hogy csak összevissza számok egymás után és alatt, de én tudom, miért az következik, amelyik következik. Elmagyarázom Dorottyának. Figyelmesen hallgatja, aztán csörömpölést hallunk a konyhából, kiabálást és sírást.

Vége, teljes lent a csend, vagyis csak a tévé morajlik, éppen reklám megy. A gyerekek elaludtak. Feltápázkodom, annyira el vagyok gémberedve, hogy időbe telik, mire odaérek a kanapéhoz. Lefekszem, betakarózom a pokróccal, rám sötétedett a lakás, nem gyújtottam villanyt. Aznap, amikor férjhez ment, Dorottya azt mondta, olyan, mintha felkapcsolták volna a lámpát egy sötét szobában. És hogy nem is tudta, hogy eddig sötétben élt. Én voltam az esküvői tanú, és az volt az utolsó igazi beszélgetésünk. Nem akar már megosztani velem semmit, nem akarja megmutatni a titkait, és minden titokká vált, olyan titokká, ami nem számít, nem érdekes.

Dorottya gyereke lett volna a szüleim első unokája. Hat hónapra született, egy hónapig volt inkubátorban, aztán meghalt. Nem ez volt az első baba, akit elveszített, de a többi elment még a terhesség első három hónapjában. Ez volt a negyedik terhessége. Van, hogy arra gondolok, talán hatszor lesz ő is terhes, mint anyánk, de azt nem merem megjósolni, vajon életben marad-e valamelyik abból a kettőből, aki még hátravan.

Pauljucsák Péter

DAGÁLY

a víz
amit tengernek hazudtál
hallgatásod
fémlemezén csillog

a felcsapódó permet
hideg verejtékében nézzük
ahogy a horizont kése
a Napba vág

ködös vagyok
mint egy kór
nem tudsz rólam

én is csak
a levegő tükrére karcolt
napok mögött látom

egy arc
ráncainak gödrét
ahová

a nappalok az éjszakák
és az elhallgatott szavak
testét dobálják

APÁLY

ezen a sziklán álltunk
amikor az arcod
a tengerbe esett

te már nem láttad

hínárujjak nyúltak érte
és a víz borzalmas árnyainak
leplébe tekerték

azóta sem tudom
kit kísértem haza

ÉRKEZÉS

miután ledobtak
és krátert ütöttél
elhúzódott lábadtól a tenger

csak egy darabot hagytál
a Napból

így a villanás töredezett
krómfényében néztük ahogy

a mederbe gyűlt savas vízből
iszol
és eloltod égő szárnyad

mikor magadhoz húztál
csápjaiddal

arra gondoltam
angyal is lehettél volna

Joszif Brodskij

1965. JANUÁR 1.

Ne várd a három bölcseket.
Csillag nem süt fejed felett.
De most is zúg a fürgeteg,
Tört ágakat csupál.
Ledobod árnyék-terheid,
Nyugodni térsz, gyertyád megint
Elfújod, mert naptárad int:
Több nap, mint gyertyaszál

Mi volna ez? Bánat? Talán.
Örök dal, régi zongorán,
Úgy szól ma is, mint hajdanán,
És szóljon akkor is,
Ha itt a végső pillanat.
Szemed, szád hálát ezzel ad,
Annak, mi rávesz néhanap,
Hogy messzire tekints.

Csupasz eged a mennyezet,
Üres harisnya, telt helyett,
Belátod, ennyi jár neked.
Öreg vagy, ne tagadd.
S hogy nincsenek csodák, tudod.
De szemed égnek fordítod,
S már érzed: jó szívvel adott
Ajándék vagy magad.

ÚJÉVI ROMÁNC

Jevgenyij Rejnnnek, szeretettel

Úszik talányos bánat árján
a téglatornyok közt az égen
nem húnó fényű bárka árván
a Sándor-kert felől az éjben,
magányos lámpás, úszik lassan,
virít, mint nyíló sárga rózsza,
szerettei fölött, magasban,
s hol láb tapossa.

Úszik talányos bánat árján
holdkóros, részeg méhraj-kórus,
a fővárosi éji utcán
fényképez egy bús fotográfus,
egy taxi vág az Ordinkának,
utasát lankasztják a lázak,
és holtaktól ölelve állnak
a villaházak.

Úszik talányos bánat árján
Szomorú fővárosi dalnok,
egy utcaseprő vár mogorván,
kerek orcáján régi gondok,
egy szép idős szerelmes sorsa
felé igyekszik szaporázván.
Új házások éjféli gyorsa
úszik talányos bánat árján.

Úszik a túlparti homályban
egy ismeretlen, búról bajra,
zsidós beszédűtől kong borúsan
vén házak sárga kapualja,
s míg szerelmét búbánat váltja,
újévre, vasárnapra várva,
úszik egy könnyűvérű lányka,
és bánatát nem magyarázza.

Úszik szemedben fagyos este,
vagontetőn hópolyhek tánca,
feszül vöröslő kézfejekre
sápadt, jeges szélből szótt álca.
és csordul lámpák sárga méze,
és száll az édes halvaillat,
és hoz az ünnepváró este
piros kalácsot.

Újéved így, sötét hullámán
a város éji tengerének
úszik talányos bánat árján,
s tán újjászületik az élet,
kerül talán kenyér is bőven,
feljő a fény dicsőség napja,
s talán az élet jobbra billen,
ha billent balra.

FORDÍTOTTA SOPRONI ANDRÁS

„MINDEN MÚLT A MÚLTUNK”

Ez a 7 éves Fortepan Online Fotóarchívum jelmondata

Lapzártakor 89 903 fénykép

Ingyenes, de előállítása nincs ingyen!

Támogatni a Fortepan honlapján levő *Donate* gomb segítségével,
vagy a Summa Artium Fortepan számláján keresztül lehetséges:

16200010-10045820 (Magnet Bank)

www.fortepan.hu

Minden támogatást köszön a Fortepan!

© Kovács Bodor Sándor

Miért is gyilkos ez a féltékenység?

SHAKESPEARE: *OTHELLO*

Velence – világváros, a Mediterraneum központja, és bár sokféle náció él a városban, az elit csak olasz lehet. Shakespeare ebbe a közegbe hozza be a kitűnő, ám mórszármazású hadvezért, Othellót. A tábornok – egyébként herceg¹ – feltűnő: bőrszíne miatt is elüt a velenceiektől, első pillantásra látszik, hogy idegen. A Dózse és a kormányzó elit megbecsüli, mert szolgálataira nagy szükségük van – a török invázió már a Mediterrán keleti tájait foglalja el. Shakespeare zsenialitása, hogy abszolút *up to date*: Othellónak Ciprust kell védenie, miközben a sziget a darab írása előtt pár évvel már elesett, s Velence hatalma megingott. (Ciprus eleste: 1570, a darab 1603-ban keletkezett.) Nem volt mit tenni, meghívták tábornoknak, mert az Oszmán birodalom ellen ez a keres-

kedő állam a háború művészetét tekintve kevésnek bizonyult.

Az Othello is azok közé a darabok közé tartozik, ahol az első pillanatban megjelenik a későbbi konfliktus magva: nem a féltékenység, hanem a fővezér idegensége, bőrszíne, „mórsága” húzódik a tragédia legmélyén. A darab eredeti címe is erre utal: *The Tragedy of Othello, the Moor of Venice* – ami abszurd ellentmondás: *velencei mór*? Hm: ilyesmi nem létezik. Nyilván voltak „migráns” mórok, de nem volt velencei státusuk. Abszurd ellentmondás, mondom még egyszer. Mert ez a tragédia végső magva, azaz Othello rejtett, önmaga előtt sem bevallott kisebbségi komplexusa. Identitásválsága.

Számomra azért volt mindig is abszurd ez a tragédia, mert nem értettem: miért van az, hogy az akkori világ legjobb katonai stratégiája, világhírűen okos ember bedől egy olcsó rágalomnak. Hogy lehetséges

Az elemzés része Az *abszurd Shakespeare* című, készülő könyvemnek.

ez? Istenemre abszurd szituáció. És Shakespeare ezzel dolgozik.

Az idegen

Miért szeret bele Desdemona? Azért mert mesél hadi kalandjairól, szenvedéséről, életéről. Mondja az előtörténet. A mór elbeszélései olyan hatással vannak a lányra, hogy – nem bír magával – megszökik otthonról, titokban esküvőre lép a főtiszttel. Jago első aljas trükkjét itt láthatjuk: felláztat néhány nemes urat, meg Brabantiót, a lány apját: éjjel van, kitör a cirkusz: „ellopták a lányom” kiabál az apa. Nincs más hátra, Velence első emberéhez kell menni igazságért, a Dózsénak (a darabban Velence Hercegeinek nevezik) kell rendet teremteni: az éjszaka összerántott tanácsülésen kiderül, hogy Othello feleségül vette és nem elrabolta a lányt. És ha házasság – mondja a Dózse –, akkor minden rendben, nyugodjon meg mindenki. A tanácsurak ugyan hümmögnek, de a latolgatás eredménye, hogy Ciprus (és a török betörés elleni háború) fontosabb, mint egy szoknyaügy, és elcsendesednek. Csakhogy Brabantio, a lány apja nem tud megnyugodni, belehal a szegyenbe, hogy lánya egy „négerhez” ment feleségül...

Ezt a degradáló jelzőt használja, ám van benne némi igazság. Néhány szót tehát arról, hogy kik a mórok,

mert, hogy nem egyszerűen négerek. A mórok afrikai és berber eredetű népcsoport volt, rontott arab nyelvet beszéltek, és mint ilyenek szállták meg Spanyolország déli részét. Nem egyszerűen hódítók voltak, hatszáz éven át, míg ott lehettek, virágzó kultúrát teremtettek, s közben maguk is elszakadtak afrikai-berber gyökereiktől, civilizálódtak, sőt kulturális hatalommá nőttek ki magukat. Brabantio a származás kétértelműségéből a rosszabbat, a rasszista eredetet veszi szívére. Vehette volna a mór kulturális közegének értékeit is. (Gondoljunk a mór építészet csodáira, matematikai kutatásokra, filozófiára, amit Cordoba adott Európának.) De 1609-ben királyi rendelet üzte ki a mórokat Spanyolországból (vélegesen 1614-ben deportálták őket) – a rendelet évszázados polgárháború eredménye és következménye volt. Ezért azt is mondhatom, hogy Othello a dráma idején hontalan hadvezér volt, afrikai-arab beütéssel. Jago ezt a megrendült státust használja dramaturgiájának titkos fegyverként. De ahogy érzékelem, a darab folyamán a velencei urak is nagyot nyelnek, mikor elfogadják a condottieri szolgáltatást. Mert hát a szükség... Shakespeare sem helyez nagy hangsúlyt Othello „arab-négerségére” – ez a darab rejtett-fedett konfliktusának magva: felszínen a féltékenységek, a mélyben a „másság”, a migráns sors. Ami Othello legmélyebb hübrisze.

Szex

Jan Kottnak az a tézise, hogy a lány megszálottja Othello erotikus vonzerejének, hogy ne mondjam szexuális képességeinek. Azért mégis furcsa, hogy Desdemonának a darab elején – a szöveg szerint – fel sem tűnik a férfi bőrszíne, származása: belezuhan, szinte az első pillanatban. Miért is? Nincs rá „írott” válasz a darabban, csak feltételezem, hogy Othello szexuális vonzereje, hogy ne mondjam a lányt erotikus függőségbe vezető potenciája bilincselte le.

Körötte az összes férfi szereplő – Jago, Rodrigo, Cassio – mind Desdemona szexuális sugárzásának foglyai. Vagyis, hogy a tragédia „fedett”, sorok közti szövege a szerelmi-szexuális szenvedély mindenkit magával ragadó erejéről szól. Amiben az a fura, hogy a darabban – Jago néhány durva kijelentésén kívül – nincs szexuális vonatkozású jelenet, szöveg. De hogy így van, az nagyonis elképzelhető az V. felvonás, Othello özszeomlása után: a mór ekkor nem a lélekről beszél, a „fehér testet”, illetve a vesztett gyönyört siratja, amit a gyilkos után is imádni fog (pár percig, míg öngyilkos nem lesz...). Othello és Desdemona, mindketten szexőrültek lehettek – ami a kort tekintve nem volt ritkaság, de ebben a rasszista keverékben azért mégis szemet szúr. Mit szemet szúr? Ez lett Othello végzete.

Emellett – ha Kottnak igaza van – akkor a darab túldagasztott szövege mögött ott egy kisebb dráma, hogy mi a fityfenének kellett Desdemonát a katonák közé eresztetni. (Othello magával viszi Ciprusi küldetésébe, mintha férfi lenne...). Nem tudja, hogy ez a szűzi jelenség valójában egy titkos szexbomba, mindenki agyát elcsavarja. Othello is így van vele: mennél jobb az ágyban, annál féltékenyebb, hogy mással is ilyen lenne. Hisz nem hülye, katona létére látja, hogy a nőre éhes alattvalói hogy falják felesége minden mozdulatát (testrésztét, beszédét, báját). A drámának ez a látható mögötti „második” dinamikája veszi el Othello maradék esztét, segítve Jago intrikáit.

Az a furcsaság történik a darabban, hogy a teljesen steril férfiviszonyokba bedobnak egy nőt, amitől a drámát megbolondítja a vágy, a szex, a test örülete – anélkül, hogy ennek szövegbeli nyoma lenne. Ennek – Shakespeare szándéka szerint – színpadon kell kibontakoznia, vagyis – rendező! – ide olyan Desdemona kell, akiből árad a test sugárzása, nemcsak jó nő, de a lelke is át van itatva erotikával. Ilyen színésznőt kell találnia, hogy működjön az „egész” körhinta.

A magány

Othello magányos ebben a velencei-fehér világban, és ezért is csüng Jago szavain. Mint híres-sikeres condottieri belecsöppent egy nyüzsgő, felső szinten egynemű világvárosba, egy pár emberen kívül senkit se ismer. Katonaként – híre, képességei alapján – alattvalói elfogadják, de a városi elitben nem kap helyet. Ebben a fehérék dominálta közegben nincs társa, bizalmasa, akivel félelmeit – féltékenységet – megtárgyalhatná. Normál – akár mai – társas viszonyok között minden szerelmi bajba jutott férfinak van valakije (férfi vagy nő, – mindegy). Olyan társ, akinek elsírhhatja panaszait, aki, ha kell, helyrebillentheti a féltékenységbe zuhant társa agyát-gondolatait. Nem, Othellónak nincs „bizalmasa” (majd minden Shakespeare darabban van a főhősnek egy testi-lelki jó barátja, ld. Horatiót a Hamletben). Othello csak magában örlődik és mint magányos áldozat áll szemben Jagoval, a vadással. Magánya révén teljesen ki van neki szolgáltatva.

Shakespeare nem hangsúlyozza ezt a magányt: katonai vezér, zsoldosai, tisztjei, katonái között van elég férfitársa: látszatra nincs egyedül, pozíciójánál fogva nem lehet magányos. Illetve épp pozíciójánál fogva magányos, a vezér – nemcsak itt, a politikában is – mindig magányos: ő dönt, terveit nem oszthatja meg

senkivel, ő viszi el a balhét, ha elront valamit. Egyszóval a darab úgy tesz, mintha Othello normális társas lény lenne, pedig épp ellenkezőleg, a legmagányosabb lény ebben a mediterrán univerzumban. De ez a játék szöveg alatti drámája. Mondanám: a „második tragédia”. (Első persze a féltékenység...)

A magányt említettem. A drámában Othello Jagóval vitázik a legtöbbet. Ám van még valaki, akivel beszélget: saját maga. Mintha két Othello lenne: egyik a tragédia főszereplője, másik a fővezér belső hangja, a monológokban megnyilvánuló legbenső titkos Othello. A darab tele van a hadvezér önreflexiójával, lelki gyötrelmeinek kommentelésével.

A furcsa pár

Othello nem képzelhető el Jago nélkül, és fordítva: Össze vannak láncolva. Othello csak Jagóra hallgat, Jago a darab során voltaképp ki van közösítve, Rodrigót ugratja, Cassiôn bosszút áll, de még felesége sem áll mellette. Társai átlátnak rajta és megvetik. Othello az egyetlen partnere, mert hisz neki. Fura kettős: egyik nem lenne meg a másik nélkül, némi túlzással azt is mondhatnám, hogy Jago Othello teremtménye és Othello – mármint az „átalakult”, józan belátását veszített mór – Jago

műve. Kis túlzással azonban azt kell mondanom, hogy a darab igazi főszereplője, *primus movense*: Jago, a jövő embere, a nagy manipulátorok, hazugság-bajnokok őse.

Othellót azonban nemcsak a magány köti Jagóhoz, hanem a *féltékenység paradoxona*. Peter Szondi látta meg, hogy Othello nem azt akarja látni, hogy Desdemona ártatlan, neki az asszony bűnösségének bizonyosága kell. Csak akkor nyugszik meg ha, bizonyos Desdemona hűtlenségében. Ez a féltékenység paradoxona.² És ha így, akkor csak Jagóba tud kapaszkodni.

Nem lehet rajta segíteni, hiába jöttek volna felmentő tanúk – mint ahogy halála után jöttek is – ezek a gyilkolás előtt nem érdekelték volna Othellót. A lehetetlent akarja: nem bánja, ha valami *nem történt* meg, *nem lehet bizonyítani*. De nem is ez a baj, hanem hogy ő a „megcsalt” bizonyosságát akarja látni, mert lelkében ez ég, hogy ez a fehér gyönyör elhagyta mórása miatt. A gyanú. És a gyanú bizonyosságot kíván, cáfolatra nem vevő.

Ez kapcsolja mágneses erővel Jagóhoz. És issza minden szavát, ami Desdemona bűnösségét igazolja. Amit csak tetéz Othello abszurd lelkiállapota: ő ugyanis valahol élvezi is a kisemmizett, mert más nációból érkezett férfi szerepét, most már csak az élteti, hogy őt átverték – mindenki átverte, kivéve Jagót.

Shakespeare-i abszurd: Othellóban egyszerre dühöng a fájdalom és a fájdalom élvezete.

Mondom: kettejüket láncként fűzi össze a féltékenység, a gyanú és a bizonyosság vágya. De Othello ennél bonyolultabb figura. Alapkérdésem kezdettől fogva az, hogy ez a kitűnő stratégia, katonaként jó emberismerő (nem Jagót nevezi ki hadnagynak, mert tudja, hogy egy ilyen ember kezébe nem szabad hatalmat adni, mert csak visszaélne vele). De mint magányos szerető, csak Jagóba kapaszkodhat: az egyetlen fehérvelencei, akiben – szerelmi bánatában – megbízhat: íme, a tragikus vétség. Othello: az „emberismeret csődjé” – hogy Heller Ágnes alapvető tézisét idézzem.³

A dolog történetileg tekintve bonyodalmasabb. A korai Shakespeare drámákban ez a képmutatás, az álarc és a maszkokon keresztül látni képes figurák problémája – vagyis az emberismeret hiánya, illetve birtoklása – nem volt még ennyire fontos téma. A nagy tragédiák idejére érett meg a *képmutató típus* szerepeltetése. Machiavelli nyomán a tisztesség vagy a nyílt gonoszság magatartásmintáját (lásd III. Richard kezdő szövegét...) felváltotta a képmutatás, alakoskodás, becsapás – ami halálos csapda lett azon hősök számára, akik nem rendelkeztek emberismerettel, vagy-

is a régi típusú tisztesség korának magatartásformáját hozták magukkal. Az Athéni Timon pl. ilyen régi kor nevelte, nem veszi észre, hogy csupa csirkefogóval van körülvéve – vele szemben Hamlet már ismeri a látszat és valóság különbségét, gyanakszik, hogy mindenki megjátssza magát, áruló vagy csaló: ez ellen fejlesztette ki az emberismeret sajátos technikáját: minden régi-új ismerőst „teszteli”, azaz próbára teszi, lerántja álarcaikat, és rátapint valós lényegükre.

Shakespeare ennek a nagy történelmi fordulathoz a tanúja, típusainak bemutatója: Lear Kentjének (a tisztesség, egyenesség mintájának) magatartása elavul, és arat a képmutatás, csalás – közkézen használatosak olyan maszkok, melyeken, aki nem lát keresztül, az elveszett. Othello is ennek a régi – az ő esetében a *katonai bizalomból* hozott – egyenesség magatartásparancsának rabja és áldozata. Ezért fegyvertelen az új kor emberének, Jágónak trükkjeivel szemben.

A játékos

Jago különleges bűnöző. Szemben Shakespeare „rossz embereivel”, akik valamilyen cél érdekében csalnak-lopnak-gyilkolnak – ő nem akar se hatalmat, se nőt – csak főnöket akarja manipulálni. Igaz, említi

bosszúja okát (nem léptette elő, meg hogy talán feleségét is megkörnyékezte), ami Jago szerint nagy sérelem – de szemét cselei inkább *acte gratuit* formátumúak.⁴ Öncélú gonosztevő, – aki csak úgy, játékból teszi tönkre partnereit. Nem valami cél vezeti aljasságát, hanem a játszma kéje. E típus bemutatásával Shakespeare messze előremutat a világirodalomban.

Nagy játékos, lezserből manipulálja környezetét, voltaképp mindenkire (feleségét kivéve, mert az átlát rajta). Neki ez a bábjáték a szenvedélye. Az már shakespeare-i gonoszkodás, hogy a legprimitívebb bizonyítékokkal áll elő. Mert az a keszkenőcirkusz egy normál ember számára piti ügy, Othellónak a legfőbb bizonyíték Desdemona ellen. De Jago hazugságai is átlátszóak, mikor besározza Cassiót, azzal kezdi, hogy ő becsületes ember, aki kollégáról nem tud rosszat mondani és unszolni kell, hogy mégiscsak árulkodjon. És persze némi huzavona után, részletesen árulkodik, kitalált mesékkel áztatja el „kollégáját”. Othello ezt a „színhátjátékot” sem veszi észre.

A féltékenységi és identitásválság

Akkor most végre a lényegről, a tragédia kulcskérdéséről: a *mór féltékenysége*nek sajátosságáról beszélhetek.

Othello még a Jago tüzelte hajsza kezdetén (III. felvonás, 3. szín), a tiszta fejű őrjöngés elején mondja:

Bűvös teremtés! Hogyha belepusztul
A lelkem, akkor is szeretlek! És ha
*Nem szeretlek, a káosz visszatér.*⁵

Jago feladata, hogy ezt a fogadalmat („ha belepusztul a lelkem, akkor is szeretlek”) felőrölje rágalmaival, sugdosásaival, hamis bizonyítékaival.

De most nem is ez a fontos számomra. Hanem „a káosz visszatér” félmondata. Ezért én a darab féltékenység-témájának forradalmian más tartalmáról akarok szólni. Mert hogy nem a „zöldszemű szörny” itt a lényeg, hanem a hadvezér identitásválsága. Othellóban nem az „elveszik tőlem, ami enyém” férfidühöngése szólal meg, hanem ennél sokkal lényegesebb: *az egzisztenciális rémület*. Számára Desdemona nem csak szerelme, testi (erotikus) imádatának tárgya. Ez az asszony Othello beilleszkedésének, felemelkedésének záloga, útvezetője. Hogy is mondjam: Othello a dráma elején egy másik kultúrából érkezik, és mintegy varázsütésre szerelme bevezeti a velencei civilizáció tökéletesen más világába. És ő ezt az új világot akarja, ott akarja hagyni móróságát, s vele az onnan származó szokás- és érzelmrendszer. Magyarán: *asszimilálódni akar*, és Desdemona viszi magával ezen az úton.

De Othello még a két „rendszer” határán imbolyog. Othello maga a kettősség, még mór, és már – azt hiszi – belépett a „velenceiség”, az európaiság új közegébe. Ide szeretne jutni. Az *elfogadásba*, hogy ott, a velencei elitben legyen valaki. „Ha nem szeretlek, a káosz visszatér” – ez a legmélyebbről feltörő kiáltás azt jelenti, hogy már elhagyta a mór világot, maga mögött hagyta a káoszt, és ha nincs Desdemona, akkor nincs világ körülötte. (Mellékesen: a mór birodalmat a *reconquista*, a spanyolok mór ellenes több száz éve folyó küzdelme, mondhatnám etnikai tisztogatása már összedöntötte, Granada 1492-ben elesett.) Mert – mondom még egyszer – Othellónak nincs visszaútja: a mór kultúra már megszűnt, a mórokat a spanyolok hajóra rakták és visszatoloncolták Afrikába. Identitását már nem mór hercegi származása határozza meg, hanem a szenvedélye hogy velenceiként rajzolja maga elé *új identitását*. Ha most ezt a majdnem-identitást, azaz ennek biztosítékát, szerelmét fel kell adnia, ha igaz Desdemona hűtlensége, akkor ott áll senkiként, minden identitásától megfosztva: már nem mór, és vágyott velenceisége lezárt kapuba ütközik. Ezért állítom, hogy az Othello *nem egyszerűen szerelmi, féltékenységi dráma*, hanem a féltékenységet ez az egzisztenciális identitásválság fokozza fel. Ha nincs Desdemona, nincs „új” Othello.

Mert – szerintem – erre az identitásválságra épül a férfi ezer év óta ismert, hagyományos féltékenységi drámája. Illetve: *ettől a mély válságtól lesz olyan elementáris szenvedély benne a nő gyanúsítása, a „vért kívánó” bosszú, a tulajdonféltés – és mi még.* Mindaz a klasszikus féltékenységi tulajdonság, ami máig jellemzi ezt a szenvedélyt. Vagyis én nem tagadom a klasszikus féltékenységi öröngés meghatározó voltát. Csak azt állítom, hogy Othello számára azért lesz ez a szenvedély olyan elementáris, gyilkolásba sodró örület, mert alapjait létezésének identitásválsága adja: a nő számára kettős alakban létezik: szerelme, erotikus vonzereje tárgyaként, és a világban való új

elhelyezkedés zálogaként. A kettő egymást erősíti – illetve hihetetlenül felfűti a szerelemféltést. A gyilkos féltékenységet.

De ezért süket-vak a Jago-féle álságok felfogására is, hiába zseniális hadvezér, egzisztenciális, az *identitását fenyegető megcsalás* veszélye elveszi józan ítélőképességét. Azt, amivel eredetileg rendelkezett, amittől oly nagyszerű hadvezér lehetett. Itt van a *darab végső abszurdításának magva*: egy hiperokos ember bedől a legprimitívebb csalásnak, a ráció egyszerűen lekapcsol a bulvárszintű trükközés előtt. Az ész abszurd módon „megvakul”. Mert ebben az új közegben – Velencében – nem találja meg magát.

JEGYZETEK

1. Othello: „én királyi ősök sarja vagyok.” I. felv. 2. szín.
2. Peter Szondi: *Versuch über das Tragische*, Frankfurt/M, 1961. 79. és a következő oldalak.
3. Heller Ágnes: Az emberismeret problémája a shakespeare-i drámában. In Kéry László – Ország László – Szeneci Miklós (szerk.): *Shakespeare-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, 1965.
4. A fogalmat André Gide vezette be az irodalomba (*Vatikán pincéi* című 1941-es regényével) és Albert Camus modernizálta a *Közöny* (1942) című művével.
5. Mivel e sorok Othello sorsát a legmélyebben érintik, itt az eredeti szöveg: Excellent wretch! Perdition catch my soul, / But I do love thee! And when I love thee not, / Chaos is come again.

Shakespeare a bozótosban

Mielőtt elutaztam volna Oxfordból, hogy a Nyugat-Afrikában élő tiveket újból meglátogassam, egy társaságban a beszélgetés a stratfordi színházi évadra terelődött. „Maguk, amerikaiak – mondta valaki a társaságból – sokszor nehezen tudnak mit kezdeni Shakespeare-rel. Végére is, nagyon-nagyon angol költő volt, és az ember könnyen értelmezheti félre azt, ami egyetemes érvényű, ha nem ismeri ki magát a partikuláris részletekben.”

Tiltakoztam. Úgy fogalmaztam, hogy az emberi természet a világ minden pontján ugyanaz; a nagy tragédiák emberi drámái s a szereplők késztetettsége ugyanazokra a rugókra járnak mindenütt – ámbár az előfordulhat, hogy a szokásokban mutakozó különbségeket el kell magyarázni azoknak, akik ezzel nem lehetnek tisztában, és a fordí-

tással járó nehézségek is befolyásolhatják a történetet. Nem tudtunk dűlőre jutni, melyikünknek is van igaza. Beszélgetésünk végeztével vitapartnerem a *Hamlet* egy példányát nyomta kezembe azzal, hogy az afrikai bozótosban, ahol majd tanyázni fogok, tanulmányozzam sokat. Mint mondta, azt reméli, hogy a tanulmányozás segít majd abban, hogy lelkem képes legyen fölülelmelkedni környezetem földhözragadottságán, s tán még az is megtörténhet, hogy – kellő hosszan meditálva a szöveg fölött – olyan kegyelmi állapotba kerülök, mely hozzásegít a korrekt értelmezéshez.

Másodjára voltam most már te-repmunkán ennél az afrikai törzsnél, és úgy gondoltam, tökéletesen kész (és képes) vagyok arra, hogy földjük egy meglehetősen távoli, még gyalogosan is csak nehezen megközelíthető zugában töltsék hosszabb időt. Végül egy igen értelmes öregember birtokán ütöttem tanyát. Gazdám

„Shakespeare in the Bush”, *Natural History*, 1966, szeptember-október.

házanépébe vagy 140 ember tartozott. Mind közeli rokonai voltak, illetve hozzájuk tartozó feleségek és gyerekek. Mint a környéken élő többi öregember, az én házigazdám is olyan szertartások rendezésével töltötte ideje nagy részét, amelyekhez hasonlókkal a tivek lakta terület jobban megközelíthető vidékein manapság már csak ritkán lehet találkozni. Egészen el voltam ragadtatva. A nemsókára esedékes aratástól (melyre közvetlenül az előtt kerül sor, hogy az esős évszak beköszönésével a mocsaras részeket elöntené a víz) egészen addig, amíg a víz le nem vonul, s a termőföldet újra művelhetővé nem teszik, háromhónapnyi szabad időm adódik kényszerű elszigeteltségben. Így hát – gondoltam én – most lesz idejük bőven szertartásokat rendezni, s azok mibenlétét elmagyarázni nekem.

Hát, nagyon csalódnom kellett. A legtöbb szertartás a közeli birtokon élő idősök jelenlétét igényelte volna. Amikor a víz elöntötte a mocsaras részeket, ezek az öregek egyre nehezebben tudtak volna csak egyik tanyáról eljutni egy másikba, így hát a szertartások rendezésével egyre inkább fölhagytak. Az esőzés erősödésével egyre inkább fölhagytak mindenféle tevékenységgel – egyet kivéve. A nők sört főztek, kukoricából és kölesből. A férfiak, a nők és a gyerekek ott ücsörögtek a dombocskáikon, és sört ittak.

Az ivást már hajnalban elkezdték. A délelőtt közepére már mindenki énekelt, táncolt és a dobort verte. Amikor zuhogott, az embereknek bent kellett ücsörögniük a kunyhójukban, fedél alatt. Ott ittak és énekeltek, vagy ittak és történeteket meséltek. Annyi biztos, hogy még mielőtt dél lett volna, vagy csatlakoznom kellett a „bulizókhoz”, vagy vissza kellett vonulnom a kunyhómba a könyveim közé. „Az ember nem foglalkozik komoly dolgokkal, ha sör is van. Üljön közénk és igyon velünk.” Mivel nem volt annyi „tehetségem” a sűrű bennszülött sörhöz, mint nekik, egyre több és több időt töltöttem a *Hamlet*emmel. Még a második hónapom vége előtt megszállt a bizonyosság: a *Hamlet*nek egyetlen felfogása lehet csak helyes, ez az egy pedig mindenütt érvényesnek kell bizonyuljon.

Annak reményében, hogy a sörivászat elkezdése előtt lehetőség nyílik egy kis értelmes beszélgetésre, minden reggel fölkerestem öreg házigazdám azon a helyen, ahol fogadni szokta az embereit – kör alakban levert cölöpök, rajtuk fedett tető, sárfalak, hogy védve lehessünk a szélről és az esőtől. Egyik nap, amikor át-küzdöttem magam az alacsony ajtónyíláson, bent találtam a „fészekalj” szinte valamennyi férfit. Ott kuporogtak körben, rongyos ruhájukban,

padokon, deszkából tákolt alacsony ágyakon, nyugágy-féle tákolmányokon, szorosan egymás mellett ülve, füstösen égő tűzrakás melegével védve magukat az eső hidegétől. A kör közepén három vödör sör állott. Az ivászat már elkezdődött.

Az öregember szívélyesen köszöntött: „Üljön közénk és igyon!” Kezembe vettem egy sörrel teli nagy lopótököt, töltöttem belőle egy kisebb tökpohárba és felhajtottam. Azután újratöltöttem a tökpoharat és odakínáltam annak a férfinak, aki az életkor szerinti rangsorban házigazdám után következett, a lopótököt pedig egy fiatalember kezébe nyomtam, hogy adjon másoknak is sört. Itt nem szokás, hogy a fontos emberek maguk töltsenek italt maguknak.

„Na, ez így már jobb!” – mondta vendéglátóm, elismerően nézve rám, miközben kiszedett a hajamból egy beléakadt levél darabkát. „Gyakrabban kéne közénk ülnie és velünk iddognia. Az emberek, akikre bízom magát, azt mesélik nekem, hogy amikor nincs itt, a kunyhójában ül és egy papírt nézeget.”

Házigazdám négyféle „papírt” ismert csak. Adóigazolást, menyasszony-váltás árjegyzéket, bírósági illeték-jegyzéket és postai levelet. A küldönc, aki a törzs főnökétől hozta számára a leveleket, emezekkel in-

kább csak azt jelezte, hogy hivatalos minőségben jött, hiszen mindig tudta, hogy mi van a levélben, és el is mondta az öregnek. Azt a kevés számú levelet, melyek azoknak érkeztek, kiknek hozzátartozójuk a kormányzatnál volt állásban, vagy valamelyik missziós állomáson dolgozott, addig őrizték, amíg csak valakinek nem akadt dolga valamelyik nagy piacon, ahol akadt levélírással, illetve -elolvasással foglalkozó szakember. Amióta itt tartózkodtam, énhozzám hozták a leveleket, hogy elolvassam őket nekik. Néhányan privátim is fölkerestek a férjhez adható lányok árjegyzékeivel, ugyan javítsam már ki a benne szereplő taksát magasabb összegre; ez ellen morális érveket fölhozni hiábavaló lett volna, mivel a rokoni kötelék elegendő biztosíték a *fair play*-re, azt pedig igen nehéz lett volna írástudatlan emberek számára elmagyarázni, milyen technikai kockázatokkal járhat az okirat-hamisítás. Nem óhajtottam, hogy azt higgyék rólam, annyira ostoba vagyok, hogy napokig kell kotlanom valami ilyesfajta papír fölött, ezért hát gyorsan elmagyaráztam: az általam forgatott „papír” az én hazám régmúltjában esett történetekről ad számot.

„Húha! – mondta házigazdám – Meséljen nekünk róluk!” Ellenkeztem, s arra hivatkoztam, hogy én nem vagyok hivatásos történetmesélő-ember. Az afrikaiaknál a mesemondás nagyon is magas szintű

szaktudást megkívánó mesterség, a szakmai elvárások magasak, a hallgatóság pedig ugyancsak kritikus – s ha elégedetlen, annak igencsak hallható módon ad kifejezést. Ellenkezésem azonban hasztalan volt. Aznap délelőtt – sörivás közben – azt követelték, meséljem el nekik valamelyik történetet. Meg is fenyegettek, ha most nem mesélek nekik, ők sem fognak soha többet mesélni nekem semmit. Házigazdám végül megígérte, hogy nem fogják megszólalni az előadásom stílusát, hiszen tudják, hogy még csak törve beszélem a nyelvüket. „De – szólalt meg valaki a legidősebbek közül – el kell, hogy magyarázd nekünk, ha valamit nem értünk, mint ahogy mi is mindig elmagyarázzuk neked mindazt, amit nem értesz a történeteinkben.” Eszembe ötlött, itt áll előttem a lehetőség, hogy bebizonyítsam: a *Hamlet* mindenhol és egyetemes érvénnyel érthető. Rábólintottam hát.

Házigazdám ellátott újabb sörrel, hogy ezzel is segítségemre legyen a történet elmondásában. Az emberek megtömték hosszú szárú fapipáikat, a tűzből parazsat kotortak ki, hogy rágyújthassanak, aztán elégedetten pőfékelve visszauültek a helyükre, hogy meghallgassanak. A megfelelő stílusban nekiláttam a történetem előadásához. „Nem tegnap, nem is tegnapelőtt, nagyon-nagyon sok év-

vel ezelőtt, különös dolog történt. Egy éjszaka három ember állt őrt egy nagyon nagy főnök birtokának határában, amikor egyszer csak azt vetették észre, hogy a korábbi nagy főnök közeledik feléjük.”

„Miért szűnt meg főnök lenni?”

„Mert meghalt” – magyaráztam. „Éppen ezért jöttek zavarba és ijedtek meg, mikor látták, hogy közeledik feléjük.”

„Lehetetlen” – szólalt meg az öregemberek egyike, továbbadva pipáját annak a férfinak, aki előzőleg félbeszakított. „Nem a meghalt főnök volt, hanem egy gonosz lidérc, akit valami varázsló küldött. Meséld tovább.”

Kicsit zavartan folytattam. „A három ember közül az egyik »dolgozat tudó« ember volt.” (Így akartam hű maradni a mi »tanult ember« fogalmunkhoz, de az általam használt kifejezés azt jelentette nyelvükön, hogy »varázsló«. A második öregúr diadalmaskodva mérte végig az első.) „Így hát imígyen szólt a halott főnökhöz: »Mondd meg, mit kell tennünk, hogy békében nyugodhass sírod mélyén!« A halott főnök azonban nem válaszolt. Semmivé foszlott és nyoma vészett. Így a »dolgozat tudó« ember – Horatiónak hívták – azt mondta: ez a dolog a halott főnök fiára, Hamletre tartozik.”

A körben ülő emberek mindegyike erősen csóválta a fejét. „Nem volt a halott főnöknek élő férfitestvére? Vagy a fia lett őutána a főnök?”

„Nem” – válaszoltam. „Volt neki egy élő öccse, az lett az új főnök, amikor a báty meghalt.”

Az öregek helytelenítették az eseményeket. A lidércek dolga a főnökökre és a vénekre tartozik, nem pedig tejfelesszájúakra. Semmi jó nem származhat abból, ha emezek a főnököt megkerülve kezdenek intézkedni. Szó sem lehet, hogy ez a Horatio „dolgot tudó” ember lett volna.

„De igenis az volt” – erősködtem, elhessegetve egy tyúkot a söröm mellől. „Az én házámban az apát a fiának kell követnie. Mégis a halott főnök öccse lett az új nagy főnök. Hozzá még, egy hónappal a temetés után feleségül vette a bátyja özvegyét.”

„Helyesen cselekedett” – mondta házigazdám, sugárzó arccal. Majd a többiek felé fordult. „Látjátok, mondtam én nektek, hogy ha kicsit jobban ismernénk az európaiakat, egyből kiderülne, hogy igazából ők is olyanok, mint mi. Minálunk is az a szokás – tette hozzá számomra –, hogy a fiatalabb testvér feleségül veszi a bátyjának az özvegyét, s a továbbiakban ő lesz a bátyja gyerekeinek az apja. Ha tehát a maga nagybátyja, aki feleségül veszi a maga megözvegyült édesanyját, vér szerinti testvére az édesapjának, akkor igazi édesapjának tekintheti. Hamlet apját és nagybátyját ugyanaz a nő szülte?”

Kérdése alig-alig hatolt el a tudatomig. Hogy a *Hamlet* konfliktus-

rendszerének egyik legfontosabb elemét most éppen ki akarták dobni az ablakon, talán túlságosan is fölzaklatott, túlságosan kizökkentett az egyensúlyomból. Kicsit bizonytalanul azt válaszoltam, hogy azt hiszem, ugyanaz a nő szülte őket, de ebben nem vagyok biztos, a történet erről nem tesz említést. Házigazdám szigorúan rám szólt, hogy az ilyen genealógiai részletek nagyon is számítanak, ezért ha majd visszatérek házámba, faggassam ki erről a véneket. Kikiabált az ajtón keresztül az egyik fiatalabb feleségének, hogy hozza be a kecskebőr iszákját.

Szentül elhatároztam, hogy amit lehet, megőrzök a konfliktuózus anyamotívumból, mély levegőt vettem, s tovább folytattam. „Hamlet nagyon elkeseredett, hogy az anyja ilyen hamar újra házasodott. Semmi nem kényszerítette arra, hogy ezt kelljen tennie, és minálunk az a szokás, hogy a megözvegyült feleség legalább két évig gyászolja az elhunytat, mielőtt újból férjhez menne.”

„Két év túlságosan sok idő” – vetette közbe a feleség, aki időközben behozta férje viharvert kecskebőr iszákját. „Ki fogja megkapálni a földet az alatt, amíg nincs férj a háznál?”

„Hamlet – válaszoltam gondolkodás nélkül – elég idős volt már ahhoz, hogy megkapálja anyja gazdaságában a földet. Nem kellett volna

újraházasodni.” Szemlátomást nem sikerült őket meggyőzőnöm a magam igazáról. Föladtam a küzdelmet. „Hamletnek anyja is, az új főnök is azt tanácsolta, hogy ne búslakodjék, mivel a főnök mostantól az édesapja lesz. S mivel a főnöki tisztség (ha eljön az ideje) Hamletet illeti majd, neki kellene látnia elsajátítani, mi mindent kell tudnia egy főnöknek. Hamlet beleegyezett abba, hogy ott hon marad, és akkor mindnyájan elvonultak sört inni.”

Miközben a szünet alatt zavarodottan töprengtem azon, hogyan tegyem érthetővé Hamlet kiábrándult nagymonológját egy olyan hallgatóság számára, amelynek meggyőződése, hogy Claudius és Gertúd a helyzetnek megfelelő lehető legkorrektebb módon viselkedett, egy fiatalabb férfi azt a kérdést tette föl nekem, hogy ki vette feleségül a meghalt főnök többi feleségeit.

„Csak ez az egy felesége volt” – válaszoltam.

„De hát egy főnöknek sok felesége kell, hogy legyen! Másképpen hogyan tudna a vendégei számára elegendő sört főzteni és ennivalóval ellátni őket?”

Nagyon határozottan leszögeztem, hogy az én hazámban még a főnököknek is csak egyetlen feleségük lehet. Személyzetet alkalmaznak az említett feladatok elvégzésére, akiket az adóként beszédett pénzekből fizetnek meg.

„Mégis csak az a jobb – tértek vissza a témához –, ha egy főnöknek több felesége és sok fia van, akik segíteni tudnak neki a földek megművelésében és a nagycsaládba tartozók ellátásában.” Majd azt is érzékeltették, hogy az olyan főnököt szeretik, aki sokat ad, és nem kér semmit. Azon nincs mit örülni, ha adót kell fizetni.

Ez utóbbi megjegyzéssel egyetértettem, ami azonban az egyéb témákat illeti, magam is azt a szöveget alkalmaztam velük szemben, amivel ők szoktak kitérni az én kérdéseim elől: „Ez a szokás, ezért így csináljuk”.

Úgy döntöttem, kihagyom a nagymonológot. Ha Claudiusról itt szemlátomást azt gondolják is, hogy amikor a bátyja özvegyét feleségül vette, úgy cselekedett, ahogyan kell, még mindig ott van a megmérgezés-motívum, és biztosra vettem, hogy a testvér-gyilkosságot el fogják ítélni. Bizakodva kezdtem neki a folytatásnak. „Ezen az éjszakan Hamlet állt az őrhelyen annak a három embernek a társaságában, akik látták halott apját. A meghalt főnök újból megjelent, s bár a három ember megint megijedt láttára, Hamlet követte halott apját, aki kissé odábbhúzódott. Amikor már elég messze voltak a többiektől, halott apja megszólalt.”

„A lidércek nem tudnak beszélni” – mondta házigazdám igencsak nyomatékosan.

„Hamlet halott apja nem lidérc volt. Lehet, hogy a meglátása üzenetként volt olvasandó, de ő maga nem volt lidérc.” Hallgatóságom éppoly zavarodottnak tűnt, mint jómagam. „Ő Hamlet halott apja volt. Olyasvalami volt, amit mi, otthon, »kísértetnek« nevezünk.” Kénytelen voltam *ghost* szavunkat használni, mivel a tivek, a környékükön élő sok törzs tagjaival ellentétben, nem hittek abban, hogy az ember bármilyen vele azonosítható formában a halál után is életjelet adhasson.

„Mi az a »ghost«? Egy lidérc lenne?”

„Nem. A »ghost« olyan valaki, aki halott, de tud járni-kelni, beszélni is tud; az emberek láthatják és hallhatják őt, de nem érinthetik meg.”

Kórusban tiltakoztak: „Az ember hozzáérhet a zombikhoz!”

„Nem, nem! Nem egy halott testről van szó, akit a varázslók életre keltettek, hogy föl lehessen áldozni és étek legyen belőle! Senki nem parancsolta meg Hamlet halott apjának, hogy fölkeresse az őrt állókat. Ő döntött úgy, hogy megmutatja magát nekik!”

„Halottak nem tudnak mozogni és helyet változtatni” – tiltakozott egy emberként a hallgatóságom.

Hajlandónak mutatkoztam arra, hogy kompromisszumot kössünk.

„A »ghost« valami olyasmi, mint a halott ember árnyéka”.

Megint tiltakoztak. „Halott embernek nincs árnyéka.”

„Az én hazámban igenis van” – vágtam vissza.

Házigazdám csillapítani igyekezett a hangos hitetlenkedést, amely azonnal felzúgott. „Nincs kétségem afelől – mondta, az egyetértésnek azon az őszintétlen, de udvariasnak lenni igyekvő hangján, amellyel a fiatalok, a tudatlanok és a babonákban hívők képzelgéseit szereli le az ember –, hogy a te hazádban tudnak járni-kelni a halottak, még akkor is, ha nem zombik.” Iszákja mélyéről egy megviseltnek látszó kóladió darabkát húzott elő. Leharapta az egyik végét (hogy jelezze: nincs megmérgezve), a maradékot pedig, mint a megbékélés szándékát jelző ajándékot, átnyújtotta nekem.

„Akárhogy is – foglaltam össze –, Hamlet halott apja azt mesélte, hogy a saját testvére, az, aki őutána főnök lett, megmérgezte őt. Azt akarta, hogy Hamlet álljon bosszút a haláláért. Hamlet készséggel hajlott erre, mivel nem szerette apja öccsét.” Újabb kortyot ittam a sörömből. „A nagy főnök birtokán (nagyon nagy birtok volt, sokan elérték rajta), élt egy nagy tiszteletnek örvendő öregember, akit gyakran lehetett a főnök mellett találni, mert rendszeresen

kisegítette a tanácsaival. Őt Poloniusnak hívták. Hamlet udvarolt a lányának, de ő és a fia, a lány testvére... (próbálkoztam valami, a törzs életében előforduló, s ezért érthető analógiát találni)... figyelmeztették Ophéliát, ne hagyja, hogy Hamlet olyankor látogassa meg a birtokon, amikor csak egymaga van otthon, mert Hamletből nagy főnök lesz majd, így hát nem veheti el feleségül.”

„Már miért nem?” – kérdezte házigazdám felesége, aki közben férje székének karfájára telepedett. Az öreg összehúzott szemöldökkel mordult rá: „Egy családba tartoztak!”

„Nem ez volt az oka” – közöltem velük. „Polonius nem azért élt a főnök háznépével, mert családtag lett volna. Idegen volt. Azért lakott csak ott, mert segített a főnököknek.”

„Hát akkor Hamlet már mér’ ne vehette volna feleségül?”

„Elvehette volna – kezdtem magyarázni –, csak Polonius úgy hitte, hogy nem fogja majd elvenni. Végül is Hamlet nagyon fontos ember volt. Épp ezért, neki az volt a dolga, hogy egy főnök lányát vegye feleségül. Márpedig nálunk egy férfinak csak egy felesége lehet. Polonius attól félt, hogy ha Hamlet szerelmeskednék a lányával, akkor senki nem lenne hajlandó magas árat fizetni Ophéliáért.”

„Lehet, hogy ez igaz – jegyezte meg valaki az idősebbek közül, aki-

nek jól forgott az esze –, de egy főnök fia tudhat a szeretője apjának annyi ajándékot adni és támogatást nyújtani, hogy az bőven kárpótoljon az alacsonyabb árért. Szerintem ez a Polonius bolond ember volt.”

„Sokan vannak, akik maguk is így gondolják” – vettem közbe egyetértőleg. „Közben Polonius elküldte a fiát, Laertest Párizsba, hogy tanulja el az ottani szokásokat, mert az egy nagyon nagy főnök birodalma ám. Mivel tartott attól, hogy Laertes nagyon sok pénzt fog költeni sörre, nőkre meg kártyázásra, vagy verekedésért fog bajba kerülni, titokban elküldte Párizsba az egyik szolgáját is, hogy kémlelje ki, hogyan viselkedik Párizsban. Egy napon Hamlet találkozott Ophéliával. Olyan furcsán viselkedett, hogy Ophélia egészen megijedt.” Kerestem a szavakat, hogyan is érzékeltessem Hamlet megörülésének gyanús mivoltát. „A főnök is, sokan mások is fölfigyeltek arra, hogy amit Hamlet beszéd közben mond, abban érteni lehet a szavakat, de nem lehet tudni, hogy mit jelentenek. Nagyon sokan azt gondolták, hogy Hamlet megőrült.” Hallgatóságom figyelme hirtelen megélénkült. „A nagy főnök tudni akarta, mi a baj Hamlettel, ezért elküldetett két, vele egyívású fiatalemberért.” (Azt, hogy mit kellene érteni két „iskolatárson”, kicsit nehéz lett volna elmagyaráznom). „Arra kérte őket, beszéljenek Hamlettel és

faggassák ki, mi bántja a szívét. Látni, hogy a nagy főnök megvesztegette őket, hogy beárulják őt, Hamlet semmit nem volt hajlandó nekik mondani. Polonius azonban tovább erősködött, hogy Hamlet azért örült meg, mert meg lett neki tiltva, hogy láthassa Ophéliát, akibe szerelmes volt.”

„Miért – kérdezte egy értetlenkedő hang – bocsátott volna varázslatot Hamletre bárki is?”

„Varázslatot?”

„Igen, hiszen csak boszorkányságot alkalmazva lehet valakire örültséget bocsátani. Kivéve persze, ha az történt, hogy találkozott azokkal a lényekkel, amelyek az erdőben lesben állnak.”

Azon nyomban kiléptem történetmesélő szerepkörömből, és jegyzetfüzetet ragadtam. Kértem, meséljenek egy kicsit többet a megőrlés e két okáról. Miközben beszéltek és jegyzeteket készítettem, megpróbáltam kiszámítani, mi lesz a hatása ennek az új elemnek a cselekményre. Hamleten nem fogott erdei lények ártó hatása. Csak férfi-ágon számon tartott rokonai bocsáthattak rá ártó varázslatot. Ha kizárjuk mindazokat a rokonokat, akikről Shakespeare-nél nem történik említés, akkor csak Claudius jöhet szóba olyan emberként, aki Hamletnek ártani kívánt. Hát persze, hogy ő a bűnös!

E pillanatban azonban eltekintettem attól, hogy azzal törődjek, milyen kérdések merülhetnek majd föl. Arról kezdtem beszélni, hogy a nagy főnök maga sem hitt abban, hogy Hamlet egyedül csak az Ophélia iránt érzett szeremtől örült volna meg, és semmi mástól. „Biztos volt abban, hogy valami sokkal, de sokkal fontosabb dolog nyomja Hamlet lelkét. A Hamlettel egyidős fiatalok – folytattam tovább – egy híres-nevezetes történetmesélőt hoztak magukkal. Hamlet úgy döntött, arra fogja őt kérni, hogy a nagy főnöknek és háza népének olyan emberről szóló történetet meséljen, aki megmérgezte a bátyját, mert megkívánta a bátyja feleségét, meg azért is, mert ő maga akart a főnök lenni. Biztos volt benne, ha a nagy főnök előtt elmeséli ezt a történetet, valamivel elárulja majd magát, hogy tényleg bűnös, és akkor Hamlet megtudhatja, apja vajon igazat mondott-e neki.”

Házigazdám nagy ravaszul visszakérdezett: „Miért hazudna egy apa a fiának?”

Próbáltam kicsit kódósítani. „Hamlet nem volt teljesen biztos abban, vajon tényleg az apjával beszélt-e.” (A titek nyelvén nem találtam volna megfelelő kifejezést az ördög sugallta lázálmodokra.)

„Úgy érted, arra gondolt, hogy egy lidércel volt dolga, és tudta, olykor előfordul, hogy a varázslók hamis lidércet küldenek az ember-

re” – folytatta. „Hát, ez a Hamlet elég nagy bolond lehetett, ha nem fordult azon nyomban olyan hozzáértő emberhez, aki képes értelmezni a lidérc hozta üzeneteket és kideríteni az igazságot. Ha igazlító emberhez fordul, az megmondhatta volna neki, hogyan halt meg az apja; tényleg megmérgezték-e? volt-e a dologban ártó varázslat? – és ha igen, akkor Hamlet a törzs vénei elé terjeszthette volna az ügyet.”

A bácsi, akinek korábban olyan jól forgott az esze, megint okvetetlenkedni kezdett. „Ha az apja öccse lett az új főnök, megeshetett volna, hogy az igazlító nem meri elmondani az igazságot. Én inkább azt hiszem, Hamlet apjának egy barátja (egy varázsló, vagy a vének egyike) küldött lidércet halott barátja fiához, hogy az rájöhhessen, mi is történt. Tényleg lidérc volt?”

„Igen” – feleltem, lemondva kísértetekről vagy ördögről, s belenyugodva, hogy csak varázsló küldte lidércről lehetett szó. „Igen, és igazat mondott, mert amikor a történetmesélő előadta a történetet a jelenlévők előtt, a nagy főnök ijedten ugrott fel ültéből. S mivel attól félt, Hamletnek sikerült kitudnia titkát, úgy hátaozott, hogy megöleti.”

A következő jelenetsor előadása meglehetősen komoly fordítási problémákat hozott felszínre. Óva-

tosan fogtam hát bele a folytatásba. „A nagy főnök azt kérte Hamlet anyjától, derítse ki, mennyit tud a fia. De mert egy asszony szívéhez mindig a gyermekei állnak a legközelebb, segítőtársától, a tekintélyes kort megélt Poloniustól azt kérte, bújjon el Hamlet anyjának alvósátrában valami szöttes mögé. Hamlet veszekedni kezdett az anyjával. Jól legorombította azért, amit cselekedett.”

Mindenki elborzadva hördült föl. Az ember *soha* nem gorombíthatja le az anyját.

„Anyja félelmében kiabálni kezdett. Polonius megmozdult az őt rejtő szöttes alatt. Hamlet fölkiáltott: »bozótpatkány!« – aztán előkapta a bozótvgó kését és odacsapott vele a szöttesre.” A drámai hatás kedvéért kis szünetet tartottam, majd: „Megölte Poloniust.”

Az idős férfiak undorodó arckifejezéssel néztek egymásra. „Ez a Polonius tényleg teljesen ostoba fajankó lehetett. Annyit még egy gyerek is tud, hogy ilyenkor azt kell kiáltani: »én vagyok az!«” Belém nyilallt, hogy ezek az emberek mind lelkes vadászok; kezük ügyében állandóan íj, nyílveszők, bozótvgó kés. Ha a bozotosban csak moccan valami, a vadász – »zsákmány« kiáltással – felajzott íjjal fordul arrafelé, s ha nem kap azonnal emberi választ, már suhan is a nyílvesző a cél felé. Amikor Hamlet »bozótpatkányt« kiáltott, egyszerűen csak jó vadászként viselkedett.

Igyekeztem menteni Polonius becsületét. „Polonius igenis szólt. Hamlet meg is hallotta a szavát, de azt hitte, hogy a nagy főnök kiált, és meg akarta őt ölni, hogy bosszút álljon apja haláláért. Aznap este, korábban, már tett is erre kísérletet... – itt elakadtam, nem tudván, hogyan magyarázhatnám meg ezeknek a pogányoknak, akik nem hisznek az egyéni túlvilági életben, hogy mi a különbség, ha „nem gyónva, kenve, nem áldozva meg” halunk meg, de megtisztító imádkozás közben.

Ezúttal a hallgatóságom igazán felháborodott. „Irtóztató! Hogy az ember kezét emeljen apja testvéérére!, arra, aki az apjává lett! A véneknek rontást kellene küldeniük rá!”

Némileg zavarodottan rágcsáltam a kóladiót. Majd rámutattam, hogy a megölt ember végül is megölte Hamlet apját.

„Nem úgy van az!” – vágott közbe házigazdám, nem is annyira hozzám, mint inkább a hallgatóságban az idősebbek mögött ülő fiatalabb férfiakhoz intézve szavait. „Ha az apád öccse megölte az apádat, akkor az apád korabeli öregekhez kell fordulnod. Ők megbosszulhatják apád meggyilkolását. De senki nem ragadtathatja magát erőszakra nála idősebb rokonai ellen.” Ekkor azonban támadt egy ötlete. „Ha viszont az apja öccse annyira gonosz volt, hogy rontást küldött Hamletre, s így örületbe kergette, akkor ez így egy pompás törté-

net, hiszen így az ő hibája volt, hogy a megőrijtett Hamlet elvesztette az eszét, s nem tudva, mit cselekszik, hajlandó volt meggyilkolni apja öccsét.”

Elismerő mormogás követte szavait. A *Hamlet* – ebben a megvilágításban – számukra egyszeriben színpompás történetnek mutatkozott. Ennek azonban kevés köze volt a számomra ismertnek vélt változathoz. Ahogy végiggondoltam, mi komplikációk léphetnek még föl a cselekményszövés során s a mozgatórugók ismertetésekor, bátorságomat veszítve, csüggedten úgy döntöttem, hogy gyorsan tovaevezek a veszélyes vizekről.

„A nagy főnök – folytattam – egyáltalán nem sajnálta, hogy Hamlet megölte Poloniuszt. Ez ürügyet kínált neki arra, hogy Hamletet két, vele egykorú és árulásra kész ismerőssel elküldje messze földre, egy távoli ország uralkodójához, arra kérve ezt a nagy főnököt, tegye el láb alól Hamletet. Hamlet azonban átírta a náluk lévő irományokat, így aztán az idegen nagy főnök nem Hamletet, hanem utazótársait ölette meg.” Észrevettem, hogy egyik hallgatóm, akinek egyszer hosszan próbáltam magyarázni, hogy okiratot hamisítani nemcsak erkölcsstelen, de nem is sikerülhet úgy, hogy az ne derüljön ki azon nyomban, nagyon szemrehányó pillantásokkal méreget. Gyorsan elfordítottam a tekintetem.

„Mielőtt még Hamlet hazaért-
zett volna, Laertes hazajött az apja
temetésére. A nagy főnök beárulta
neki, hogy Hamlet volt az, aki meg-
ölte az apját. Laertes megesküdt,
hogy ezért – meg azért, mert Ophé-
lia, amikor megtudta, hogy az édes-
apját az az ember ölte meg, akibe
szerelmes volt, elvesztette az eszét
és belefulladt a folyóba – meg fogja
ölni Hamletet.”

„Elfelejtetted már, mit mond-
tunk?” Házigazdám szemrehányóan
nézett rám. „Az ember nem állhat
bosszút olyasvalakin, aki örült;
Hamlet örült volt, amikor megölte
Poloniust. Ami meg a lányt illeti,
nemcsak hogy örült volt, ráadásul
úgy halt meg, hogy belefulladt a
folyóba. Csak a varázslók tudnak
olyan rontást, amitől folyóba ful-
ladsz. A víz, önmagában, nem tud
ártalmas lenni. Arra szolgál, hogy
igyük, illetve fürödjünk benne.”

Kezdett elegendő lenni. „Ha nem tet-
szik a történetem, akkor nem mon-
dom tovább, és kész.”

Házigazdám békülékenyen szu-
szogott, és ő maga töltött a poharam-
ba újabb adag sört. „Nagyon jól me-
séled a történeted, és mi élvezettel
hallgatjuk, ahogy előadod nekünk.
Az azonban teljesen világos, hogy
hazád bölcs vénjei soha nem vilá-
gosítottak fel arról, mi is a történet
igazi tanulsága. Nem!, kérlek, ne sza-

kíts félbe! Mi hiszünk neked, amikor
arról mesélsz, hogy nálatok mások
a házassági szokások vagy a ruház-
kodás, mások a fegyverek, mint a
nálunk szokásosak. De az emberek
mindenütt a világon egyformák.
Ezért találhatók mindenütt a vilá-
gon varázslók, és mindenütt a vilá-
gon mi, a vének, vagyunk azok, akik
tudjuk, hogy ők hogyan működnek.
Elmagyaráztuk neked, hogy a nagy
főnök volt az, aki Hamlet halálát
akarta, és most a saját szavaid iga-
zolták, hogy igazunk volt. Kik voltak
Ophélia férfi rokonai?”

„Csak az apja meg a bátyja.” Ham-
letet, itt, nyilvánvalóan nem hozhat-
tam játékba.

„Sokkal több mindenkinek kellett
lennie. Mikor hazamész, erről ki kell
majd faggatnod a vénjeiteket. Ahogy
téged hallgatlak, mivel Polonius már
meg volt halva, csak Laertes lehetett
az, aki megölte Ophéliát, bár nem
látom, hogy mi oka lett volna erre.”

Nagy adag sörön voltunk már
túl, és házigazdám kicsit akadozó
nyelvvel boncolgatta a kérdést. Egy
idő után valaki azt kérdezte tőlem.
„Miről számolt be Polonius szolgája,
miután visszatért Párizsból?”

Nagy nehézségek árán próbáltam
visszaemlékezni Reynaldóra és kül-
detésére. „Azt hiszem, Polonius ko-
rábban halt meg, mintsem visszatért
volna.”

„Figyelj rám – mondta az idős fér-
fi –, megpróbálom összefoglalni, mi

történt, és miről is szól a történeted. Figyelj rám, aztán mondd meg, igazam van-e. Polonius tudta, hogy a fia bajba fog keveredni, és igaza is lett. Egy sor bírságot kellett fizetnie verekedésekért, és kártyázáskor is adósságba verte magát. Ebből pedig csak kétféle módon keveredhetett ki. Az egyik az, hogy gyorsan férjhez adja a húgát, de hát nehéz olyan embert találni, aki olyan nőt akarna elvenni, akire egy főnök fia már rásóhajtott. Gondold meg: ha valaki, aki egyszer majd a főnök helyébe lép, házasságtörést követ el a feleségeddel, ugyan mit tehetsz? Csak a bolond kezd azal pereskedni, aki egy nap majd ítélkezhet fölötte. Laertesnek ezért más megoldást kellett választania: varázslattal megölte a húgát, belefullasztotta a folyóba, hogy aztán titokban eladhassa a testét a varázslóknak.”

Szembeszálltam vele. „Megtalálták a holttestét, és el is temették. Az az igazság, hogy Laertes utána ugrott a sírgödörbe, hogy még egyszer láthassa a húgát – vagyis a test tényleg ott volt a sírban. Hamlet, aki éppen akkor tért haza külföldről, is utána ugrott a gödörbe.”

„Na, mit mondtam” – fordult éltes kritikusom a hallgatósághoz. „Laertes nagyon is rosszban sántikált. Hamlet ezt megakadályozta, mivel a főnök örökösének (ugyanúgy, mint

a főnöknek magának) az a dolga, hogy megakadályozza, bárki is meggazdagodhasson és hatalomra teheszen szert. Laertes pedig bedühödött, mert ilyen módon teljesen hiába ölte meg lánytestvérét, abból semmilyen anyagi előnye nem származott. Minálunk ezért próbálta volna meg Hamletet kicsinálni. Nem valami ilyesmi történt nálatok?”

„Többé-kevésbé” – hagytam jóvá. „Amikor a nagy főnök rájött arra, hogy Hamlet még mindig életben van, arra noszogatta Laertest, hogy ölje meg Hamletet. Megszervezte, hogy bozótkéssel vívjanak párbajt egymással. A küzdelemben mindkét fiatalember halálos sebet kapott. Hamlet anyja megitta a mérgezett sört, amit a nagy főnök Hamletnak szánt, ha netán ő nyerné a párbajt. Amikor Hamlet látta, hogy anyja meg fog halni a mérgezett sörtől, haldokolva még megölte a késével az apja öccsét.”

„No, látja, igazam volt!” – kiáltott fel idős kritikusom.

„Ez igazán nagyon jó történet volt – tette hozzá házigazdám – és szinte hibátlanul mesélte el.” A történet kellő befejezéséhez, már csak egyetlen korrekcióra volt szükség. Azt a mérget, amit Hamlet anyja megivott, nyilvánvalón annak szánták, aki győztesen kerül ki a párbajból, akármelyikük legyen is. Ha Laertes győz, a nagy főnök azért akarta volna, hogy elpusztuljon, hogy senki ne

tudja meg, ő volt az, aki megszervezte Hamlet halálba küldését. Ráadásul így nem kellett volna félnie egy gonosz Laertes varázslótudományától; ahhoz nagyon keményszívűnek kell lenni, hogy valaki az egyetlen hűgára gyilkos varázslást bocsásson.

Hozzám fordulva s rongyait maga köré tekergetve házigazdám ezzel biztatott: „Máskor is meséljen nekünk történeteket, amik a maga házában történtek. Mi, vének, majd

elmagyarázzuk magának, igazából mi is ezeknek a veleje. Amikor tehát újból hazai földre teszi a lábát, a magával foglalkozó vének köre látni fogja, hogy nem világvégi számkivettségben múlatta az idejét, hanem olyan emberek társaságában forgott, akik jól ismerik a világ útvesztőit, s kötelességüknek érezték, hogy csi-szolják a maga elméjét.”

FORDÍTOTTA LÉDERER PÁL

A Wallenberg Egyesület Ember Mária-díjára február 28-áig lehet
díjazottakat jelölni.

A kiírást az Egyesület honlapján találják meg. www.wallenbergegyesulet.hu

Vagy írjon mailt: wallenbergegyesulet.elnok@gmail.com

© Kovács Bodor Sándor

A velencei kalmár bemutatásának szolnoki kísérlete, 1978

A II. világháború után *A velencei kalmár* nem került vissza a magyarországi színházak repertoárjára. A hiány nyilvánvalóan összefüggésben állt a magyar zsidó felekezetű lakosság 1940-es évekbeli sorsával, melynek következményeképpen, becslések szerint, „elpusztult a hazai zsidóság közel hatvan százaléka”.¹ A Kádár-rendszer puha diktatúrájában ugyan a zsidókérdés és az antiszemitizmus tömegszinten tovább élt, de a hazai zsidóság viszonylag védve élhetett. Mivel az 1956-os forradalom után „a zsidókérdés megint egyike lett a tabutémáknak, így antiszemita atrocitások, szellemi-politikai támadások sem érhatték őket”.² A kádári vezetés tehát a békés, csendes asszimilációt preferálta, a holokausztnak részleges, a zsidókérdésnek pedig teljes, a Rákosi-korszakhoz hasonló

elsüllyesztésével, valamint a cionizmus és az antiszemitizmus egyidejű tiltásával.³ Mint azt Győri Szabó Róbert kifejtette, „a kádári Magyarországon tilos volt a zsidózás, de arról sem eshetett szó, hogy van-e antiszemitizmus. A zsidókérdés mint olyan, és annak bármelyik részlete tabukérdéssé, és ugyanakkor áthidaltnak, megoldottnak vett problémává minősült”.⁴ Természetesen ez csak az ideológia és a nyilvános diskurzusok szintjén jelentette a probléma megoldását, hiszen a különböző társadalmi csoportok közötti mély bizalmi, ideológiai és értékválságot csak kibeszéléssel lehetett volna valamennyire oldani, de ez a Kádár-rendszer idején sem következett be. Így lehetőségként egyrészt maradt a zsidókérdés és az antiszemitizmus problémájának társadalmi szintű tabusítása, másrészt pedig a társadalmi cselekvők részéről az elfojtás. Ennek következtében kialakult amnéziát a Kádár-korszak szereplői egyéni és

Részlet a szerző 2018-ban megjelenő *Az idegen színpadra állításai* című könyvének egyik fejezetéből.

társadalmi szinten gyakorolták, hiszen egyaránt megfelelt a pártvezetők, illetve a lakosság (többségének) az elvárásainak.⁵

A holokauszt és a zsidókérdés tabusításának lassú feloldása az 1970-es években kezdődött,⁶ azoknak a történelmi munkáknak,⁷ illetve művészeti alkotásoknak a következtében, amelyek elkezdtek ezeknek az eseményeknek a feldolgozását.⁸ A hetvenes évek közepén kezdődött a zsidó áldozatiság legitim, felülről engedélyezett megszólalása, s az életrajzi emlékezés publikus irodalma gyorsan bővült.⁹ A nyolcvanas évek elején, 1981-ben New Yorkban napvilágot látott Braham monumentális, a magyar holokausztot is feltáró, monográfiája, 1984-ben pedig „Izraelben magyar-izraeli történésztanácskozást rendeztek a témáról, amit egy New York-i tanácskozás követett”.¹⁰ Az igazi áttörés az 1980-as években, „főként a vészkorszak negyvenedik évfordulójának kapcsán következett be. A korábban tabutémának számító zsidókérdésről véget ért a hallgatás, felgyorsultak, dinamizálódtak a zsidó tárgyú kutatások. Számos tudományos munka, tanulmánykötet és esszé jelenhetett meg a problémáról. A tömegkommunikációban, a sajtóban, folyóiratokban egyre-másra jelentek meg a zsidókérdéssel, az antiszemitizmussal, a holokauszttal kapcsolatos írások”.¹¹ Következésképp a holokauszt és a zsidókérdés

diskurzusa lassan kikerült a tabutémák közül, de azért még a nyolcvanas évek Magyarországon nem következett be a holokauszt kollektív emlékezeti helyévé válása sem. Mindenesetre az előző időszakhoz képest viszonylagos nyitás jelentkezett, legalábbis ezeknek a témáknak a megtárgyalása tekintetében.

A velencei kalmár – bemutató-kísérletek

A holokausztot és a zsidókérdést érintő tabusításnak esett áldozatul Shakespeare műve is, majd a tabusítás lassú feloldásának folyamatába illeszkednek a bemutató-kísérletek. A tabusítás következtében a szöveg az 1940-es Nemzeti Színház-i bemutató¹² után több mint negyven évig elkerülte a hazai színpadokat, hiszen a II. világháború utáni időszak első bemutatóját csak 1986-ban tartották a Nemzeti Színházban.¹³ Az egyértelműen soha ki nem mondott tiltás ellenére, a színházak időnként megpróbálták becsempészni a szöveget a repertoárjukba. A második világháborút követő koalíciós időkből és a Rákosi-korszakból jelenleg nem tudunk arról, hogy bármelyik színház megkísérelte volna előadni a szöveget. Hála azonban annak az eljárásnak, miszerint a színházaknak kötelező jelleggel be kellett nyújtaniuk az évadterveiket engedélyeztetésre a

minisztériumnak, a Kádár-rendszerből már rendelkezünk némi információval *A velencei kalmár* bemutató-kísérleteiről. A műsortervekben először, az utolsó bemutató után több mint húsz évvel, az 1964–65-ös évadban említették, amikor a Nemzeti Színház próbálta meg eljátszani a darabot. Az engedélyeztetési procedúrára nyomást gyakorolva, vagy éppen a lehetséges reakciókat tesztelve, a *Film, színház, muzsika* című képes kulturális hetilap (mintegy spontán módon), olvasói levélre válaszolva idézte fel a darab előadáshagyományát a tizenkilencedik század elejétől az 1940-es bemutatóig, Major Tamás Shylock-fényképével illusztrálva az írást.¹⁴

A Nemzeti tervének elutasítása után, a következő évadban a Kazimir Károly vezette Thália Színház műsortervében bukkant fel *A velencei kalmár*. Hiába volt azonban Kazimir az MSZMP tagja, a Magyar Színházművészeti Szövetség főtitkára, a Budapesti Pártbizottság tagja, a felső vezetéssel közismerten jó kapcsolatokkal rendelkező, ún. megbízható rendező és színházigazgató, számára sem engedélyezték a bemutatót. Ezután ismét egy évtizedes csend következett. A következő színpadra állítási szándékról a Pécsi Nemzeti Színház 1977–78-as évadtervéből értesülhetünk. Itt valószínűleg az 1986-os előadás rendezője, Sík Ferenc szerette volna megrendezni,

de ekkor még nem kapott rá engedélyt.¹⁵ Ennek ellenére a Pécsi Nemzeti Színház a következő, 1978–79-es évadra vonatkozóan is beadta a darabot engedélyeztetésre, amelyhez már a szolnoki Szigligeti Színház is csatlakozott, ahol szintén szerepelt az évadtervben.

A szolnoki kísérlet – 1978

A szolnoki Szigligeti Színházban történt események, köztük *A velencei kalmár* bemutatójának kísérlete, viszonylag jól dokumentáltak, és sokat elmondanak a Kádár-korszak színházirányításáról. A bemutató-kísérlet a hazai színházi életet átrendező eseménysorba illeszkedett. Mégpedig abba, hogy 1978-ban a Nemzeti Színházba a szolnoki színházat addig vezető Székely Gábort és a kaposvári Csiky Gergely Színházat addig irányító Zsámbéki Gábort nevezték ki fő-, illetve vezető rendezőnek, akik megkapták az irodalomtörténész-kritikust, Nagy Pétert igazgatónak.¹⁶ Ennek következtében a szolnoki színház élére 1978. április 1-től, az addig a színházban dramaturgként dolgozó, Schwajda György került. Mivel Székely magával vitte a Nemzetibe a szolnoki színészek egy részét, Schwajdának gyorsan meg kellett oldania az új színészek szerződtetését. Mindez a nyilvánosság előtt történt, s a *Szolnok Megyei*

Néplap folyamatosan tudósított az eseményekről. Tanúsága szerint az igazgatócsere átmeneti időszaka sikeresen lezajlott, s a jubileumi társulati üléssel ünnepelték a színház megalapításának huszonötödik évfordulóját. A névtelen cikk szerzője kiemelte, hogy Tóth Dezső kulturális miniszterhelyettes jelenlétében „Majoros Károly megyei párttitkár köszöntötte a társulatot. Ezt követően Schwajda György, a Szigligeti Színház új igazgatója jutalmakat adott át a színház dolgozóinak.”¹⁷ Ekkor, 1978. április 11-én, minden nagyon rendben lévőnek tűnt a színháznál.

A színházzal foglalkozó következő írás 1978 júniusában látott napvilágot, amelyben interjú készült Schwajda Györggyel a színházzal kapcsolatos terveiről. Miután részletesen beszélt a színház addigi sikereiről¹⁸, Schwajda az 1978–79-es évad terveit részletezte. Az új bemutatóknak (Gorkij: *Hamis pénz*; Örkény: *Vérrokonok*; Mrožek: *Tangó*) és a színház repertoár-rendszerre való átállásának az említése mellett, Schwajda felhívta a figyelmet, hogy „igazi színházi csemegének ígérkezik, úgy gondolom, Shakespeare *Velencei kalmár* című drámájának premierje – a színház rég dédelgetett álma – a címszerepben vendégként Major Tamással”.¹⁹ Majd zárásként meg-

említette még, hogy „jóleső bizalom légkörében építgetjük a jövőnket, a megye és a város párt- és állami vezetői megértő figyelemmel kísérik munkánkat, bízunk tehát, hogy ha szükséges, tanácsai segítséggel úrrá tudunk lenni a felmerülő lakásgondjainkon”.²⁰ Ez utóbbi megjegyzésével Schwajda egyrészt a városi, megyei és minisztériumi vezetők jóindulatát és támogatását akarta megnyerni, másrészt pedig lépéskényszerbe hozva őket, nyilvánosságot biztosítani tervéhez, de azt is jelezve, hogy a felső vezetés tud elképzeléséről és támogatja is azt.²¹

A következő tudósítás a szolnoki színházról két héttel később, 1978. június végén jelent meg. Ebben arról számoltak be, hogy „vasárnap a MALÉV különgépével hazaérkezett a Román Szocialista Köztársaságból a szolnoki Szigligeti Színház társulata”,²² s a turné során „parádés előadásokat” produkáltak Galacban és Constancában. Két nap múlva, szintén a Néplap tudósított a színház „kitűnő hangulatú” évadzáró társulati üléséről, amelyen az évad értékelése, a következő évad bemutatói, az új társulati tagok bemutatása, valamint a jutalmak kiosztása után, Schwajda ismét megemlítette *A velencei kalmár*: „a jövő évadot, Shakespeare *A velencei kalmár* című művével kezdi a társulat – Major Tamással a főszerepben. A drámát negyven éve nem játszották hazánkban, akkor

is csak néhány előadásban”.²³ 1978. június végén tehát még mindig úgy tűnt, hogy minden rendben van a színháznál.

Nyár végén, augusztus 23-án, a színház ismét szerepelt az újságban, de ekkor már egészen más eseményekről tudósítottak. Az olvasók ekkor arról értesülhettek, hogy Tóth Dezső miniszterhelyettes és a megyei pártirányítás képviselőinek – Bartha László, Majoros Károly – jelenlétében megtartott évadnyitó társulati ülésen, „Schwajda Györgyöt színházigazgatói beosztásából – saját kérésére – felmentették. A színház új igazgatójává Kerényi Imrét [...] nevezték ki”.²⁴ Tóth hozzászólása után, Majoros Károly²⁵ megyei párttitkár pedig „kiemelte, hogy az új műsorterv szinkronban van közművelődési politikánkkal”.²⁶ Az olvasók tehát arról értesülhettek, hogy nemcsak a vezetés változott meg, de az évadterv is jelentősen átalakult: eltűnt belőle a Schwajda által beharangozott Mrožek- és Shakespeare-bemutató.

Miközben a *Néplap* nyilvános diskurzusa szerint 1978 nyarán a színházban és a színház körül minden a legnagyobb rendben mutatkozott, a Szolnok Megyei Levéltárban őrzött jegyzőkönyvek egészen más képet mutatnak. Schwajda azon intézkedését, mellyel a romániai turné végén, a minisztériumi dolgozók hibá-

ját kijavítva,²⁷ a színház hazatérését MALÉV különgéppel oldotta meg, a jegyzőkönyvek szerint, a *Néplappal* ellentétben, a megyei vezetés botrányosnak minősítette, s fegyelmi eljárás lefolytatását kezdeményezte. A vizsgálat viszont, a Megyei Végrehajtó Bizottság 1978. augusztus 8-i ülésének jegyzőkönyve szerint, „megállapította, hogy Schwajda György igazgató vétkes felelőtlenséget nem követett el a színház Romániából való hazautazása ügyében, ezért a fegyelmi eljárást megszüntette”.²⁸ A fegyelmit ugyan megszüntették, de az ülésen úgy hivatkoztak az ügyre, mint ami ennek ellenére büntetést érdemelne. A Schwajda elleni eljárás megszüntetése azonban csak előjátékként funkcionált az augusztus 8-i ülés elsődleges napirendi pontjához, mégpedig ahhoz a javaslatához, ami „Schwajda György elvtársnak a Szigligeti Színház igazgatói funkciójából való felmentésére” irányult.²⁹

A javaslat tárgyalásánál, legalábbis a jegyzőkönyv szerint, a felmentés egyértelműnek tűnt, az alapkérdés inkább az volt, hogy milyen magyarázattal, mikortól vezessék be, és vajon Schwajda továbbra is a színháznál maradjon-e. A felmentés időpontjával kapcsolatban végül úgy döntöttek: „a konkrét javaslatunk az, hogy amikor az új igazgató kinevezése véglegessé válik, akkor átadja a folyó ügyeket”.³⁰ A színháznál maradás kérdése azért volt a bizottság tagjai

számára fontos, mert, ahogy azt a Szolnok Megyei Tanács elnöke, Barta László kifejtette, „ha [Schwajda] maradna, meg kellene őt büntetni”. A büntetés indoklásaként Majoros Károly megyei párttitkár véleményét érdemes hosszabban idézni, mert jól összefoglalja a Schwajda-ellenes nézeteket. Majoros volt az, aki pár hónappal korábban, 1978 áprilisában – a *Néplap* fenti tudósítása szerint – a társulati ülésen még nyíltan dicsérte a színház eredményeit, vezetését és műsorpolitikáját, ekkor azonban már azt fejtegette, hogy

egy komoly politikai vezető vagy vezető testület nem teheti ki magát annak, hogy valaki a megbízatását állandóan feltételekhez kösse. „Ha nem kapok három lakást, lemondok.” „Ha nem engedik bemutatni a »Velencei kalmárt« – lemondok”. A „Velencei kalmárt” Magyarországon Gömbös Gyula óta nem mutatták be. Semmi garancia, hogy ebből nem egy antiszemita, apolitikus darab lehetett volna. Lehet másképpen is megrendezni, de ilyen felelősséget sem a Kulturális Minisztérium, sem mi nem vállalhatunk magunkra.³¹

A Majoros első vádja, a Schwajda által már a *Néplap*ban nyilvánosan említett lakáskérdés, nem állt másból, mint abból a – lemondással is nyomatékosított – kérésből, hogy a Budapestre szerződő színészek laká-

sai felett továbbra is a színház rendelkezhessen, s a színházhoz szerződő új tagok használhassák.³²

Majoros második vádja Schwajda ellen a *velencei kalmár*ra vonatkozott. Majoros érvelésében a Gömbös-időszakra hivatkozott, mint a darab utolsó színpadra állításának idejére. Gömbös azonban 1936 halt meg, azaz négy évvel az utolsó színpadra állítás előtt. Majoros valószínűleg félelemfelkeltés céljából idézte fel Gömbös alakját, hiszen a korszakban Gömböst „Hitler szálláscsinálójaként”, illetve „a nyílt fasiszta diktatúra bevezetőjeként”³³ értelmezték. A Gömbös által felidézett félelmet pedig Majoros összemosta, legalábbis a jegyzőkönyv szerint, az antiszemitizmussal. Így a *velencei kalmár*t eleve antiszemitának tételezve, azért nem lehetett bemutatni, mert az összekapcsolódva a Gömbös-, illetve a Horthy-korszakkal, azt a félelmet keltette volna, hogy a szocializmus idején is nyíltan megjelenhet az antiszemitizmus. A helyzet furcsaságát éppen az adta, hogy az 1936-os Művész Színház-i előadás abszolút filozemita beállítású volt, tragikus Shylockkal a főszerepben, s az 1940-es Major Tamás Shylockjával bemutatott, Nemzeti Színház-i előadást pedig szintén lehetett így értelmezni. Majoros tehát tulajdonképpen a tiltás fenntartása mellett érvelt, bár

a Horthy-korszaktól eltérően, nem a Shylockot pozitív színben feltüntető előadás ellen tiltakozva, hanem pont ellenkezőleg, attól a titkos félelemtől vezérelve, hogy a Szolnok megyei és az országos kulturális vezetés szemében teljesen megbízhatatlan, de azért pár hónappal korábban a Szocialista Kultúráért jelvénnnyel mégis kitüntetett, Paál István rendezésében „antiszemita, apolitikus darab lehetett volna”.³⁴

Mindenesetre, a vita lezárásaként a jelenlévők egyrészt abban állapodtak meg, hogy „Schwajda elvtárs színháznál maradása teljes egészében a saját döntésének a függvénye”,³⁵ másrészt pedig arra jutottak, hogy „a Városi Bizottság egyetért Schwajda elvtársnak a szolnoki Szigligeti Színház igazgatói beosztásából – saját kérésére történő – felmentésével”.³⁶ Így tulajdonképpen, a bizottság tagjainak nagy megkönnyebbülésére, Schwajda kérésének eleget téve tehettek pontot az ügy végére. Pontosan azért tehettek azonban ilyen irányú javaslatot, mert egyrészt Schwajda önként ajánlotta fel lemondását, másrészt pedig a bizottság tagjai tudtak arról, hogy „Kerényi Imre elvtárs a megbízatást elvállalta”.³⁷ Ami viszont azt jelenti, hogy az elvtársak úgy vitatkoztak, hogy már eleve megvolt a döntés Schwajda menesztéséről és Kerényi kinevezéséről. A döntés eredményeképpen Kerényi – a kortárs formula szerint

– zökkenők nélkül átvette a színház irányítását, új műsortervet készített,³⁸ *A velencei kalmár* pedig ismét jó időre lekerült a bemutatható művek listájáról.

Tiltás helyett – eltűnés

Következésképp a fenti bemutató-kísérletekből az derül ki, hogy *A velencei kalmár* ugyan nem állt egyértelmű tiltás alatt, hiszen az évadtervek előterjesztésénél nem indokolták az engedély megtagadását, csak egyszerűen lekerült a műsorrendről. Még akkor is így történt, amikor a rendezők/igazgatók megpróbálták a nyilvánosságot felhasználni az engedélyezés során. Patthelyzet alakult tehát ki: nincs tiltás, de nincs engedély sem.³⁹ Sajnos jelenleg, más darabokhoz és előadásokhoz hasonlóan, nagyon keveset tudunk *A velencei kalmár*ra vonatkozó engedélyeztetési procedúráról. Mindenesetre Majoros fent hosszabban idézett megszólalása jól összefoglalta a szöveggel kapcsolatos fenntartásokat, a bizottsági ülés zárt keretén belül, de mégis nyíltan megnevezve, hogy a rendszer a szöveget antiszemitának tételezte, s az antiszemita színpadra állítástól tartott. Ezt viszont hatalmánál fogva úgy akadályozta meg, hogy egyszerűen nem nyitott vitát a szöveg előadhatóságáról, kizárva a lehetséges rendezőket, színházakat és szereplőket a

diskurzusból. Így a hatalom irányítói előzetesen ellenőrizték a diskurzus termelését, mindenáron redukálva a véletlenszerűen felbukkanó diskurzusok által okozható veszélyeket.

A velencei kalmár be-nem-mutatásának a hagyományát, amit nevezhetünk a hiány hagyományának is, törte meg végül, a szolnoki kísérlet után nyolc évvel, az 1986-os bemutató.

JEGYZETEK

1. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon – politikai esztörténet*, Budapest, Osiris, 2010., 581. A hatvan százalékon belül „a fővárosi zsidóság mintegy negyven, a vidéki hetvenöt százaléka” (Gyurgyák i. m., uott.). Magyarországnak az 1940-es években még több mint 800.000 zsidó lakosa volt, s Európában ők képezték az utolsó, viszonylag érintetlen zsidó közösséget. Bár Magyarország a náci Németország szövetségeseiként 1938 elejétől egyre szigorúbb zsidóellenes intézkedéseket vezetett be, csak a német megszállást követő időszakban – 1944. március 19. után – következett be, mint azt Randolph L. Braham kifejtette, hogy „ez a viszonylag érintetlen zsidó közösség szenvedte el a náci »végső megoldás« programjának leggyorsabb gettósítási és deportálási eljárását” (Randolph L. Braham: *Magyarország: hadjárat a Holokauszt történelmi emlékezete ellen*, In *A Holokauszt Magyarországon hetven év múltán*, szerk., Randolph L. Braham és Kovács András, Budapest, Múlt és Jövő, 2015., 232.). A gettósítás és a deportálás viszont nem valósulhatott volna meg ilyen rövid idő alatt a magyar adminisztráció és a lakosság segítsége nélkül.

2. Gyurgyák i. m., 591. Mindenesetre a szocialista rendszer megítélése tekintetében is alapvető ellentmondás húzódott zsidók és nem zsidók között, mivel „a hazai zsidóság számára az orosz csapatok megérkezése valóban felszabadulást jelentett”. Pontosan azért, mert számukra a két világháború közötti időszak Magyarországa, mint a „vészorszakhoz vezető egyenesvonalú útként jelent meg, s a Horthy-korszak egy lényegét tekintve antiszemita politikai rendszerként élt”. Ennek megfelelően úgy vélte a hazai zsidóság többsége, s vele együtt a magyar baloldal, hogy Magyarország akkori vezető politikusait és értelmiségit súlyos felelősség terheli a történekeért. Megoldásként pedig ebből számukra az következett, hogy „gyökeresen szakítani kell mindazzal, amit a Horthy-rendszer és a korszak Magyarországa jelentett” (Gyurgyák i. m., 593.). Ezzel az értelmezéssel párhuzamosan, a magyar társadalom nem zsidó többségének ez az időszak a háború elvesztését jelentette, az orosz csapatok ittléte pedig megszállásként, sajátos gyarmatosításként tételeződött. „Számukra ugyanis a Horthy-korszak alapvetően egy összeomlott és megrabolt nemzet

- regenerálódási kísérletét jelentette, amelyet csak a II. világháború kitörése hiúsított meg” (Gyurgyák i. m., 593.).
3. A Kádár-rendszerben a cionizmus és Izrael megítélése nagyban a Szovjetuniótól függött. Mint azt Győri Szabó Róbert kifejtette, „a Szovjetunió változatlanul nem nézte jó szemmel Izrael amerika-barát politikáját, ez nyilvánvalóan meghatározta a cionizmus megítélését a blokk országaiban. Ennek következtében a kádári hatalom gyanúsnak, veszélyesnek találta a cionizmust, illetve annak terjedését a hazai zsidóság körében, a rendszer az 50-es évek elején a Rákosi hatóságai szétvert cionista mozgalom minden irányzatát változatlanul tiltotta, az Izraellel, a cionizmussal való rokonszenv kinyilvánítását ellenséges és elítélendő nacionalizmusnak minősítette” (Győri Szabó Róbert: *Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban II.*, *Valóság*, <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1019&lap=0> Letöltés: 2017. június 22.). A cionizmus és Izrael megítélése négy alkalommal vált igazán jelentős tényezővé: az 1960/61-es Eichmann-per, az 1967-es hatnapos háború, az 1972-es müncheni olimpia és az 1973-as jom kippuri háború kapcsán (lásd Győri Szabó i. m.; Csonka Laura: Az Eichmann-per magyarországi sajtóvisszhangja, In *Sorsfordulók és mindennapok. Tanulmányok a 19–20. századi magyar és egyetemes történelemről*, szerk. Strausz Péter és Zachar Péter, Budapest, Heraldika, 2011., 246–265.; és Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*, Budapest, Gondolat, 2009., 317–340).
 4. Győri Szabó Róbert: *Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban I.*, *Valóság*, <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=1019&lap=0> Letöltés: 2017. június 22.
 5. Mint azt Győri Szabó megállapította, „a zsidóság, a zsidó származásúak nagy része az »önkéntes emlékezet-kihagyást« választva az integráció érzését – vagy inkább illúzióját – tolta előtérbe a korszakban, melyben a felgyorsult társadalmi mobilitás elmosni látszott a származási különbségeket” (Győri Szabó i. m.).
 6. A holokauszt-tabu feloldását Komoróczy Géza korábban tette, mint írta, „minden hivatalos kódosítás mellett is az Eichmann-perből [1961] kell számítanunk a Holokausztról való nyilvános beszéd kezdetét Magyarországon: a zsidógyilkosság emlékének közüggé válását”. (Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon, II.*, Pozsony, Kalligram, 2012., 1042.)
 7. Különösen Száraz György: *Egy előítélet nyomában* című, 1976-ban napvilágot látott esszéjének.
 8. 1964-ben jelent meg magyarul Jorge Semprun: *Nagy utazás* c. könyve, amely a 70-es évekre kultuszkönyvvé vált, majd 1967-ben Fábry Zoltán: *Utószezon* c. alkotása is reprezentálta filmen az eseményt. Az Egyetemi Színpadon pedig szintén 1969-ben az Universitas Együttes bemutatta a Halász Péter által írt, Ruszt József rendezte, *A pokol nyolcadik köre* című, itthon és külföldön egyaránt sikert arató, de éppen ezért később be is til-

tott előadást, amely a holokaust borzalmait állította színpadra Grotowski színházi technikáit használva. Mint azt Gelencsér Gábor a filmekkel kapcsolatban kifejtette, „a holokausztra utaló filmek többségében az ábrázolás helyett az emlékezés kerül előtérbe. Ez a megközelítési mód nem a holokaust mediális ábrázolhatóságára, hanem a Kádár-kor által sugallt amnéziára reflektál, s annak igyekszik ellenállni. A zsidóüldözés és a holokaust mint kollektív emlék, az ahhoz való viszony, s ezzel kapcsolatosan az asszimiláció kérdésköre Szabó István filmjeiben válik meghatározóvá. [...] Szabó mellett, főképp a hatvanas években, más alkotók is felvillantják a zsidóüldözés időszakát, illetve annak következményeit, így például Mamcserov Frigyes *Az orvos halálában* [1966], Kovács András a *Hideg napokban* [1966] vagy Gaál István a *Keresztelőben* [1967]. [De Fábri Zoltán is több filmjében] foglalkozik a vészkorszakkal és benne a zsidó sorsokkal (*Két félidő a pokolban* [1961], *Nappali sötétség* [1963], *Az ötödik pecsét* [1976], *Magyarok* [1977]), illetve közvetve utal az időszakra és áldozati sorba kerülő szereplőire (*Hannibál tanár úr* [1956]). A *Két félidő a pokolban* a nyilasok és a nácik groteszk ábrázolásával részben a vészkorszakot és a zsidóüldözést elsőként megfilmesítő Keleti Márton-film, az 1954-es *Fel a fejjel* folytatása, az üldözöttek oldalát viszont a sematikus bohózat lakkozásával szemben összetett és drámai módon ábrázolja. [Majd a nyolcvanas években] nagy számban tartoznak ebbe a körbe a vészkorszak és a zsidóüldözés témáját feldolgozó

történetek, így például Gyöngyössy Imre és Kabay Barna gyermeki nézőpontot érvényesítő munkája, a *Jób lázadása* [1983]; Bacsó Péter anekdotikus karakterű *Hány az óra, Vekker úr?* [1985] és Simó Sándor epizodikus szerkezetű *Isten veletek, barátaim* [1987] című filmje; a tiszaezlári vérvád történetét nagyszabású tablóban megörökítő Elek Judit-film, a *Tutajosok* [1990]; Szántó Erika két munkája, a holokaust botrányát szintén gyermeki nézőpontból láttató *Elysium* [1986], valamint az előzményeket vizsgáló *Küldetés Evianba* [1988]; és Sándor Pál sztárokat felvonultató biopicje, a *Miss Arizóna* [1989]. Az *Eszterkönyv* [1988] a holokaust ábrázolhatatlan eseményének újabb megidézése miatt emelkedik ki a sorozatból” (Gelencsér Gábor: Magyar film és a holokaust, http://filmvilag.blog.hu/2015/06/08/magyar_film_es_a_holokaust_lathatatlan_tortenet). Letöltve 2017. június 8.

9. Példaként említhető művek: Gera György: *Terelőút* (1972), Gergely Ágnes: *A tolmács* (1973), Ember Mária: *Hajtúkanyar* (1974), Kertész Imre: *Sorstalanság* (1975), Bárdos Pál: *Az első évtized* (1975), Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban* (1975) vagy a holokaust-túlélők memoárjai: Markos György: *Vándorló fegyház* (1971), Fazekas György: *Miskolc–Nyiznyij Tagil–Miskolc* (1979), Sallai Elemér: *Mozgó vesztőhely* (1979).
10. Gyáni i. m., 188. Mint azt Győri Szabó kimutatta, „néhány releváns folyóirat, így a *Világosság*, az 1974-től megjelenő *Mozgó Világ*, az 1980-tól kiadott *Medvetánc* hasábjain meg-

- jelentek zsidó témájú cikkek, tanulmányok” (Győri Szabó Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 2009., 341.).
11. Győri Szabó i. m., 341. A katolikus folyóirat, a *Vigília* 1982 novemberi számát a keresztény-zsidó párbeszédnek szentelte, 1984-ben magyarul is kiadták Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben* című művét az Eichmann-per történetéről, s ugyanebben az évben, „Pozsgay Imre hozzájárulásával, előszavával, Hanák Péter szerkesztésében megjelent a *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* című tanulmánykötet, amely leköszölte a témában az elmúlt évtizedekben született legfontosabb írásokat, köztük csaknem négy évtizedes csend után Bibó István híres esszéjét. Ugyanebben az évben Párizsban is megjelent egy kötet a *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* címmel, amely komoly kutatások nyomán született tanulmányokat tartalmazott” (Győri Szabó i. m., 341.). S ugyancsak 1984-ben „a már nyíltan rendszerellenes demokratikus ellenzék illegális lapja, az *AB Hírmondó* „Nyílt levél a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz” címen leköszölt egy írást, pontosabban egy olyan politikai programot, amely „35 év után először fogalmazta meg a szuverén zsidó politika iránti igényt és egy ilyen politika lehetséges elveit” (Kovács Andrást idézi Győri Szabó i. m., 347.). A következő évben pedig a *Medvetánc* c. folyóiratban jelent meg Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk” című tanulmánya (*Medvetánc*, 1985 (2–3): 129–145).
 - 12. Az előadás eredetileg nem a Nemzeti produkciója volt, hiszen premierjét a Városi Színházban tartották 1939 decemberében, a Nemzeti fiatal színészeinek a részvételével. A nemzeti akkori igazgatója, Németh Antal látta a produkciót, s meghívta a színházba. A Nemzetiben az előadást 1940. február 13-án játszották (rend.: Both Béla, Shylock – Major Tamás).
 - 13. Shakespeare: *A velencei kalmár* (bem.: Nemzeti Színház, 1986. március 20. rend.: Sík Ferenc, Shylock – Gábor Miklós).
 - 14. Az állítólagos olvasói levél a következőképpen jelent meg: „Olvastam lapjukban, hogy a jövő idényben a Nemzeti Színház egy Magyarországon rég nem látott Shakespeare-művet, *A velencei kalmárt* szándékszik színre vinni” (N. n.: C. n., *Film, színház, muzsika*, 1964. augusztus 3., 4.) A válasz felsorolja a magyar hagyományt, megemlítve azokat a magyar színészeket – Tóth József, Újházi Ede, Gál Gyula, Csontos Gyula, Gellért Lajos, Major Tamás –, akik ezen időszak alatt Shylockot formálták meg.
 - 15. Legalábbis Sík 1986-ban, *A velencei kalmár* bemutatója előtt készült interjúban arra hivatkozott, hogy már tizenöt évvel korábban is szeretne volna megrendezni (lásd Molnár Gabriella: *A velencei kalmár* próbáján – Interjú Sík Ferencsel, *Esti Hírlap*, 1986. február 4., 8.).
 - 16. Erről lásd Imre Zoltán: *A nemzet színpadra állításai – A magyar nemzeti színház-elképzelés főbb momentumai 1837-től napjainkig*, Budapest, Ráció,

- 2013., 178–221. Ezzel párhuzamosan A Népszínház a 25. Színház és az Állami Déryné Színház összevonásával jött létre 1978-ban (lásd Nánay István: Nemzeti intermezzo, *Beszélő*, 1998/10., 85–87, <http://beszelo.c3.hu/98/10/15nan.htm> és Ring Orsolya: Megalakul a Népszínház. 1978. Az Állami Déryné Színház és a Huszonötödik Színház összeolvadása, *ArchívNet* 2007/6., http://archivnet.hu/pp.hir_nyomtat.php?hir_id=174. Letöltés: 2018. január 3.).
17. N. n.: Jubileumi társulati ülés, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. április 11., 1. „Andai Kati és Czibulás Péter kiváló munkáért jelvényt, Nádor László karmester és Pál (sic!) István rendező a szocialista kultúráért jelvényt kaptak” (N. n.: i. m., 1.).
 18. Schwajda a sikerek között említette, hogy a *Puntilla úr* a Nemzetiben vendégszerepel, *A nap gyermekei* c. előadással pedig a romániai Galacba indulnak vendégszereplésre (lásd Valkó Mihály: Hová, merre Szigligeti – Interjú Schwajda Györggyel, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 11., 7.).
 19. Valkó i. m., 7.
 20. Valkó i. m., 7.
 21. Később Bogácsi Erzsébetnek adott interjújában Schwajda úgy emlékezett, hogy előzetesen megbeszélte Aczéllal *A velencei*-bemutatót, aki beleegyezett, majd megijedt, s visszavonta az engedélyt. Schwajda az Aczéllal való találkozásról: „Elmondtam a magamét: képtelenségnek tartom, hogy az a betiltás legyen érvényben, amelyet 1940-ben a nyilasok rendelték el a Nemzeti Színház előadása ellen. [...] Nem is fejtegette, a darab erről szól, arról szól. Nem állította azt, ebben a színműben »zsidóznak«, s ez rossz vért szülhet. [...] Miután látta, nemigen tudunk egymással zöldágra vergődni, bólintott: jó! De akkor egyelőre ne tudjon senki a tervről! Valami ilyesmi lett a vége: legalább maradjanak csöndben! [Aztán később, megérkezett Aczél megbízásából Tóth Dezső telefonja.] Megmondtuk, hogy nem tudhat róla senki! Nem tartottad be az alkut! Most már nem lesz bemutató!” (Schwajda, idézi Bogácsi i. m., 22).
 22. – ti –: A Nap gyermekeivel Galacban és Constancában, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 28., 5.
 23. – ti –: A színház eddigi legjelentősebb évadja volt, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 30., 5.
 24. N. n.: Évadnyitó társulati ülés s Szigligeti Színházban, *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. augusztus 23., 1.
 25. Majoros Károly (1925–2006): Tanítói oklevelet szerzett, 1946-tól Szolnok megyében oktatott. 1948-tól kollégiumi-és iskolaigazgató volt. 1952-ben lett a DISZ Szolnok megyei Bizottsága titkára. 1956-tól a Szolnok megyei Tanács VB művelődési osztály személynzeti előadója volt. 1959-ben került az MSZMP Szolnok megyei pártbizottsága munkatársai közé, politikai munkatárs, majd 1967-től osztályvezető, 1972-ben titkár volt. 1982. április 5. és 1988. január 5. között az MSZMP Szolnok megyei pártbizottsága első titkára volt. 1949-től volt tagja a Magyar Dolgozók Pártjának, majd az MSZMP-nek. 1964-ben pártfőiskolát, 1970-ben egyetemet vég-

- zett, az ELTE-n bölcsészdoktori címet szerzett.
26. N. n.: i. m., 1.
 27. Mint azt Schwajda elmesélte, „a Romániából való visszaútra a minisztérium foglalta le a jegyeket, de kint kiderült, hogy az a vonat, amelyiket kinézett a minisztérium nekünk, s amelyekre a jegyeket kellett volna érvényesítenünk, az a vonat nincs is. Mert az csak idényjelleggel közlekedik. A román államvasutaktól kértem igazolást, pecsétes papírt, hogy az a vonat nincs is. [...] Majd fölhívtam a minisztériumot, s megmondtam, hogy lehetetlen helyzetbe kerültünk, s nem akarok balhét. A minisztérium tanácsalankodott. Küldjenek ide egy repülőt! [...] Egy IL-18-assal másfél óra alatt Budapesten voltunk” (Schwajda, idézi Bogácsi i. m., 24).
 28. MSZMP Szolnok Megyei Végrehajtó Bizottsági ülés jegyzőkönyve, 1978. augusztus 8., 6–7., MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, XXXV. 1. fond 2. fondcsoport 1978. 22–23.
 29. Jegyzőkönyv i. m., 1.
 30. Jegyzőkönyv i. m., 7.
 31. Jegyzőkönyv i. m., 7.
 32. Lásd Schwajda, idézi Bogácsi i. m., 20.
 33. Dévényi Anna: A magyar történelem-tankönyvek ideológiai-szemléleti és didaktikai változásai 1945 és 1989 között – egy ellenforradalmi miniszterelnök példáján, *Történelemtanítás online*, 2011(1), <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/03/devenyi-anna-a-magyar-tortenelemtankonyvek-ideologiai-szemleleti-es-didaktikai-valtozasai-1945-es-1989-kozott-egy-ellenforradalmi-miniszterelnok-peldajan-02-01-06/> Letöltve 2017. június 26.
 34. Majoros félelmét nem támasztja alá a darab összefoglalásáról és a rendezői koncepcióról maradt feljegyzés: „...két szembenálló alak... Antonio, a maradi gondolkodású s már-már az ostobaságig jótékony velencei kalmár és Shylock, a származása és foglalkozása miatt lépten-nyomon megalázott, s emiatt könyörtelenné váló velencei bankár is, aki az időben meg nem fizetett adósság fejében ellenlábasa egy font húsát követeli. [...] A győztesek, azaz Antonio és barátai kíméletlen és aránytalanul súlyos megtorlásukkal messze fölülmúlják Shylock görcsös és védekező kegyetlenségét. S vajon a pillanatnyi helyzet, a mindenkori jog igazsága egyezik-e a történelmi fejlődés diktálta igazsággal? [...] Paál István rendezésében, Shylock alakját pedig [...] vendégként Major Tamás [...] formálja meg, aki a darab 1940-es Nemzeti Színház-beli betiltott előadásán játszotta ezt a figurát” (Műsorterv magyarázat, In *Emlékkönyv 1978–1992*, szerk., Szeredás András, Matuz János, Kőfaragó Gyula, Szabó Gyula, Szolnok, Szigligeti Színház, 1992., 10.). Ezúton szeretném megköszönni Farkas Irénnek a Szolnoki Szigligeti Színház művészeti titkárának a segítségét, aki a fenti dokumentumot eljuttatta hozzám.
 35. Jegyzőkönyv i. m., 7.
 36. Jegyzőkönyv i. m., 9.
 37. Jegyzőkönyv i. m., 8. Egy minisztériumi feljegyzés szerint Majoros

már előzőleg egyeztetett a felső vezetéssel. A minisztérium munkatársa, Orosz László írta 1978. augusztus 1-i feljegyzésében Tóth Dezső részére Szolnokkal kapcsolatban, hogy „Schwajda visszatért Spanyolországból és Székely Gábor – veled történt megbeszélése alapján – rábírta lemondásának visszavonására. Ezzel egyidejűleg a Szolnok megyei Pártbizottság ideológiai titkára Főosztályunk segítségét kérte, hogy megbeszélést folytathasson Kerényi Imrével, mint igazgatójelölttel. Tájékozódásom szerint [Székelytől, Schwajdától, Kerényitől és Majoros ideológiai titkártól szerzett információk] Schwajda örömmel maradna és Kerényi is szívesen vállalná a megbízatást. Kerényi kinevezésétől Székely és Schwajda idegenkedik és kilátásba helyezték, hogy ez esetben a színháztól megválna Pál (sic!) István és Csiszár is [aki időközben megverte Horváth Jenőt]. A megyei pártbizottság álláspontja határozottságot tükröz: megoldást akarnak, de nem Schwajdával.” (Orosz László levele Tóth Dezsőnek, 1978. augusztus 1., MNL OL XIX-I-7-d-810-1978 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Kulturális Minisztérium – Tóth Dezső miniszterhelyettes iratai), 3–4.). Majd Orosz az ügyben azt javasolta, hogy „a Kerényi Imre-féle megoldást kell támogatnunk; igaz, nem teljesen a Székely-féle színházat csinálná, de jó művész, közéleti munkássága is közzismert, a színházi világban megfelelő vonzó erővel bír, vezetési gyakorlata legalább olyan, mint Schwajdájé. Inkább vállaljuk

három hónap után az új vezető [vezetők] kinevezését, mint a meg gondolatlan, felelőtlen, hebehurgya kalandorságot” (Orosz i. m., 4.). Orosz tanácsa úgy tűnik, meghallgatásra talált főnökénél.

38. Az új évadterv a következő darabokból állt: Albee: *Nem félünk a farkastól*; Tolsztoj: *Legenda a lóról*; Örkény: *Vérrokonok*; Bacchus; Shakespeare: *Macbeth*; Gorkij: *A hamis pénz* (N. n.: i. m., 1.). Mindenesetre ezzel a repertoárral is sikerült botrányt okozni az 1978–79-es évadban, nem is egyet. Botrány lett Paál Istvánnak a *Nem félünk a farkastól* rendezéséből, valamint a Csiszár Imre által rendezett *Macbeth*-bemutatóból is. A szolnoki színházban a következő évadokban is tartottak botrányosnak ítélt bemutatásokat: főleg Paál rendezései (Beckett: *A játszma vége*; Jarry: *Láncra vert Übű*; Madách: *Tragédia*) számítottak annak, de ebbe a kategóriába sorolták Babarczy Lászlónak Bulgakov *Biborsziget*, valamint Ljubimovnak *Csere szélvédett árnyékban* című rendezéseit is (lásd Tiszai Lajos: *Thália a Tisza partján*, In *Szolnok: A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig*, szerk. Szász József, Szolnok, Dinasztia, 2000., 93–102).
39. A *velencei kalmár* be nem mutatása nemcsak itthon mutatkozott opciónak, hanem az NSZK-ban is, annak ellenére, hogy számos *Velencei*-produkciót állítottak színpadra. Mint arra Sabine Schültig felhívta a figyelmet, „néhány német kritikus azt is kétségbe vonta, hogy a darabot elő lehet-e egyáltalán adni: 1960-ban a mannheimi színház vezetője végül

úgy döntött, hogy leveszi *A velen-
cei kalmárt* a programról, mert nem
akart olajat önteni az újjáéledő an-
tiszemitizmus tüzére. 1985-ben, a
drámaíró és kritikus Rolf Hochhuth
egyenesen azt kérte, hogy „ne játsz-
zátok soha többé”, a rendező Heinz
Hilpert pedig azt mondta, hogy csak
akkor rendezné meg, ha „negyven

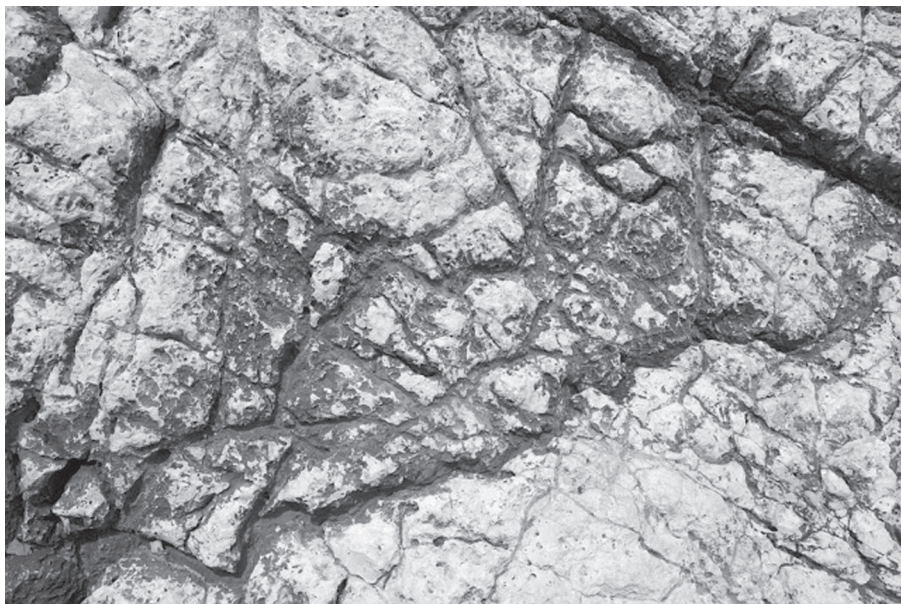
zsidó ülne az első sorban és mind
csak röhögne az előadáson” (Sabine
Schülting: „I am not bound to please
thee with my answers”: *The Merchant
of Venice* on the post-war German
stage, In *World-Wide Shakespeare – Lo-
cal Appropriations in Film and Perfor-
mance*, szerk. Sonia Massai, London
és New York, Routledge, 2005., 66.).

**ÁLLJ FEL A FOTELBŐL
ÉS CSATLAKOZZ!**
info.nyomtassteis@gmail.com

NYOMTASS TE IS
HÍREK, AMELYEK NEM JUTNAK EL MINDENKIHEZ
WWW.NYOMTASSTEIS.HU

TAMOGASS TE IS!
Magnetbank
16200223-10026139
eDemokrácia Műhely Egyesület

© Kovács Bodor Sándor

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:
Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Írók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Katona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Székéni Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYARNARANCs

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

